

**ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΩΝ ΓΕΩΠΟΝΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ**

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ
ΣΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΕΥΚΟΧΩΡΙΟΥ
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ**

**ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ
ΚΑΛΟΥΔΑΣ ΝΙΚΟΛΕΤΟΥ**

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΣΤΑΥΡΙΑΝΗ ΚΟΥΤΣΟΥ

ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΡΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2016

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΩΝ ΓΕΩΠΟΝΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ
ΣΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΕΥΚΟΧΩΡΙΟΥ
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ
ΚΑΛΟΥΔΑΣ ΝΙΚΟΛΕΤΟΥ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΣΤΑΥΡΙΑΝΗ ΚΟΥΤΣΟΥ

ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΡΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2016

Περίληψη

Την τελευταία δεκαετία, η παγκόσμια κοινότητα έχει έρθει αντιμέτωπη με μία σοβαρή οικονομική κρίση. Πάρα πολλές χώρες και ιδιαίτερα χώρες πληθυσμιακά μικρές και ανέτοιμες να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες και τα επακόλουθα μιας τέτοιου μεγέθους κρίσης βρέθηκαν πολύ γρήγορα σε αδιέξοδο. Η Ελλάδα ήταν και παραμένει μια από αυτές τις χώρες έχοντας ήδη πολύ σοβαρές οικονομικές απώλειες σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Οι συνέπειες στην κοινωνία ήταν σημαντικές, τόσο στην αστική όσο και στην αγροτική.

Στα πλαίσια της πτυχιακής εργασίας διερευνώνται οι συνέπειες στην αγροτική κοινωνία. Ως περιπτώσιολογική μελέτη επιλέχθηκε η κοινότητα Πευκοχωρίου της Χαλκιδικής. Πρόκειται για μια κοινότητα που τις τελευταίες δεκαετίες στράφηκε περισσότερο προς τις τουριστικές δραστηριότητες, διατηρώντας όμως σε κάποιο βαθμό και τον αγροτικό της χαρακτήρα

Πραγματοποιήθηκε έρευνα μέσω ερωτηματολογίων σε δείγμα κατοίκων του Πευκοχωρίου Χαλκιδικής, με σκοπό τη διερεύνηση των αλλαγών που προήλθαν από την οικονομική κρίση σε ό,τι αφορά τις γεωργικές και μη δραστηριότητες. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά του μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο του 2016. Τα βασικότερα συμπεράσματα είναι ότι παρά την οικονομική κρίση και λόγω της έντονης τουριστικής δραστηριότητας του χωριού δεν υπήρξε μεγάλη στροφή προς τον αγροτικό τομέα. Η οικονομική κρίση έφερε μεγάλες αλλαγές στο τουρισμό ξεκινώντας μια άλλη εποχή για το χωριό, χωρίς όμως να αναγκάσει τους κατοίκους να στραφούν σε άλλες ασχολίες.

Λέξεις κλειδιά: οικονομική κρίση, αγροτικός τομέας, γεωργία, Πευκοχώρι, οικονομικές συνέπειες.

Abstract

During the last decade, the global community has come face to face with a serious financial crisis. Many countries and specially countries with relatively small population and unprepared to face the consequences and of a crisis of such a magnitude they very quickly found themselves in a dead end situation. Greece was and still is one of those countries having already enormous financial losses in all aspects of the economy. The consequences on both the urban and the rural society were significant.

This thesis explores the consequences on the urban society. The community of Pefkochori in Chalkidiki, Greece has been chosen as a case study. It is a community which during the last two decades has turned mostly to tourist activities, maintaining though up to a certain extend its rural character.

A research was carried out via the means of questionnaires in a sample of residents of Pefkochori, Chalkidiki, with intent to investigate the changes that were result of the financial crisis in regards to rural and non rural activities. The research was conducted during October and November 2016. The main conclusion is that despite the financial crisis, there was no a big turn towards the rural sector and this is mainly due to the intense tourist activity. The financial crisis brought huge changes in the tourism sector of the community starting a new era, without though forcing the people to turn to other activities.

Key Words: financial crisis, rural sector, agriculture, Pefkochori, financial consequences

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	i
Abstract	ii
Περιεχόμενα	iii
Κατάλογος Πινάκων.....	v
Κατάλογος Γραφημάτων	vi
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ	2
1.1 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	2
1.2 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ 1929-2009	3
1.3 Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΠΑΓΚΟΣΙΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ.....	7
1.3.1 Ελληνική Οικονομική Κρίση	9
1.4 ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ.....	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ.....	15
2.1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	17
3.1 ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ.....	17
3.2 Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	18
3.3 Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ.....	22
3.4 ΚΟΙΝΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ.....	24
3.5 ΚΟΙΝΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ & ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο : ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΥΦΕΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ.....	30
4.1 ΠΑΓΙΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ.....	30
4.2 Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΕΧΟΥΣΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ.....	36
4.3 ΕΞΩΓΕΩΡΓΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ.....	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ^ο : ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	43

5.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ	43
5.2 ΠΕΥΚΟΧΩΡΙ	43
5.3 ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	47
Βιβλιογραφία.....	58

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1.1: Στοιχεία δημόσιου και εξωτερικού χρέους για τα έτη 2008- 2013.....	11
Πίνακας 3.1: Κυριότερα παραγόμενα γεωργικά προϊόντα.....	18
Πίνακας 3.2: Συνεισφορά της γεωργίας στο ΑΕΠ & την Απασχόληση. Πηγή: Eurostat, 2008.....	21
Πίνακας 3.3: Εξέλιξη της Γεωργίας στην Ε.Ε.	22
Πίνακας 3.4: Εξέλιξη της Γεωργίας στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ε.Ε.	23

Κατάλογος Γραφημάτων

Γράφημα 1: Φύλλο.....	48
Γράφημα 2: Ηλικία	48
Γράφημα 3: Οικογενειακή Κατάσταση.....	49
Γράφημα 4: Οικογενειακό Εισόδημα.....	50
Γράφημα 5: Ποσοστό Οικογενειακού εισοδήματος Προερχόμενο από την Γεωργία	50
Γράφημα 6: Μεταβολή εισοδήματος προερχόμενο από τη γεωργία	51
Γράφημα 7: Επάγγελμα	52
Γράφημα 8: Επιρροή οικογενειακού εισοδήματος από την οικονομική κρίση	53
Γράφημα 9: Μεταβολή οικογενειακού εισοδήματος τα τελευταία 6 χρόνια	53
Γράφημα 10: Αλλαγή στη γεωργική απασχόληση λόγω κρίσης	54
Γράφημα 11: Στροφή προς τη γεωργία λόγω κρίσης.....	55
Γράφημα 12: Αναχώρηση/Επιστροφή κάποιου μέλους της οικογένειας από/προς την κοινότητα.....	55
Γράφημα 13: Αίτια αποχώρησης από την κοινότητα.....	56
Γράφημα 14: Αίτια επιστροφής στην κοινότητα.....	56

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με αρχή το 2008 και ένα τέλος που ακόμη δεν έχει έρθει κι ας έχουν περάσει οκτώ χρόνια, η οικονομική κρίση μπήκε και εδραιώθηκε στη καθημερινότητα των κατοίκων της Ελλάδας. Οι συνέπειες της κρίσης δεν άργησαν να εμφανιστούν και δυστυχώς ήταν και είναι εις βάρος του μεγαλύτερου ποσοστού των πολιτών. Ανεργία, μειώσεις μισθών και απώλειες σε σχεδόν όλους τους τομείς της οικονομίας, και όχι μόνο, ήταν μερικές από αυτές τις συνέπειες. Στο πλαίσιο της παρούσας πτυχιακής εργασίας θα αναλυθεί το θέμα της οικονομικής κρίσης και θα δοθούν ορισμοί και σχετικές πληροφορίες για να γνωρίσουμε τα αίτια, τους λόγους αλλά και την πραγματική έννοια της οικονομικής κρίσης. Συγκεκριμένα, εστιάζουμε σε έναν πολύ σημαντικό τόμεα της Ελλάδας, τον αγροτικό τομέα, και αναλύουμε την πορεία του πριν και μετά την κρίση του 2008. Τις αλλαγές που πιθανόν έχει φέρει η κρίση αλλά και τις αντιδράσεις των αγροτών αλλά και ατόμων που ασχολούνται σε μικρότερο ποσοστό με τη γεωργία. Ερευνώντας, μέσω ερωτηματολογίων, το Πευκοχώρι Χαλκιδικής, μια περιοχή που για πολλά χρόνια ήταν καθαρά γεωργική περιοχή αλλά με τη πάροδο των ετών άλλαξε πορεία και στράφηκε περισσότερο προς τον τουρισμό. Θα αναλυθούν οι αντιδράσεις των κατοίκων της περιοχής μετά την οικονομική κρίση και κατά πόσο λόγω αυτής στράφηκαν προς τον αγροτικό τομέα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ:

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

1.1 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Η έννοια της κρίσης, ως πολυδιάστατη, έχει αποδοθεί ποικιλοτρόπως, ακόμη και από απλούς ανθρώπους για να περιγράψουν με μια λέξη ότι αντιμετωπίζουν ένα δύσκολο πρόβλημα, ότι διανύουν μια περίοδο ανωμαλίας και αντικανονικότητας ή βρίσκονται σε κρίσιμη φάση. Στην ελληνική γλώσσα, η λέξη κρίση προέρχεται από το ρήμα κρίνω θέλοντας να χαρακτηρίσει μια μη κανονική κατάσταση. Μια κατάσταση κρίσιμη, δύσκολη, επικίνδυνη. Συγκεκριμένα κρίση είναι μια εκτροπή από την κατάσταση της κανονικότητας και μπορεί να προσλάβει διαβαθμίσεις αντικανονικότητας από μια κατάσταση απλής διαταραχής μέχρι την κατάσταση μη ελεγχόμενων εκρηκτικών γεγονότων και την κατάσταση του χάους και του πανικού. Συνεπώς, μια κρίση εμπεριέχει μια απειλή σχετικά με τους πόρους και τους ανθρώπους, την απώλεια του ελέγχου και ορατές ή αόρατες συνέπειες στους ανθρώπους, στους πόρους και στους οργανισμούς (Πανηγυράκης, 2001).

Ως οικονομική κρίση ορίζεται το φαινόμενο κατά το οποίο μια οικονομία χαρακτηρίζεται από μια διαρκή και αισθητή μείωση της οικονομικής της δραστηριότητας. Όταν λέμε οικονομική δραστηριότητα αναφερόμαστε σε όλα τα μακροοικονομικά μεγέθη της οικονομίας, όπως η απασχόληση, το εθνικό προϊόν, οι τιμές, οι επενδύσεις κ.λπ. Ο βασικότερος δείκτης οικονομικής δραστηριότητας (επενδύσεις), όταν αυξομειώνονται, συμπαρασύρουν μαζί τους και όλα τα υπόλοιπα οικονομικά μεγέθη (Κουφάρης, 2010).

Μέσα στα τελευταία χρόνια, η παγκόσμια κοινότητα αντιμετωπίζει μια μεγάλης έντασης οικονομική κρίση, η οποία, αν και εκδηλώθηκε αρχικά στις Ηνωμένες Πολιτείες με επίκεντρο τις τραπεζικές επισφάλειες και ειδικότερα την αδυναμία εξυπηρέτησης των στεγαστικών δανείων, σύντομα έλαβε διαστάσεις επιδημίας. Σύμφωνα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η κρίση μεταφέρεται με σφοδρότητα στην πραγματική οικονομία, με αποτέλεσμα την ύφεση και την πτώση της απασχόλησης. Η αντίδραση των χωρών ήταν άμεση σ' ό,τι αφορά στη λήψη μέτρων για την αντιμετώπιση της κρίσης. Τα μέτρα αυτά, αν και διέφεραν από χώρα σε χώρα, ωστόσο είχαν έναν κοινό στόχο, τη βελτίωση της ρευστότητας, την κινητοποίηση των

επενδύσεων με σκοπό την αναθέρμανση της οικονομίας και τη συγκράτηση της απασχόλησης (Κούφαρης, 2010).

Για να οριστεί η οικονομική κρίση χρησιμοποιούνται συνήθως οι έννοιες από τη θεωρία των οικονομικών διακυμάνσεων. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οικονομικές διακυμάνσεις ή οικονομικοί κύκλοι είναι το φαινόμενο των επαναλαμβανόμενων διακυμάνσεων της γενικής οικονομικής δραστηριότητας, που παρατηρούνται για μια περίοδο ετών. Μία κρίση μπορεί να αποτελείται από τέσσερα διαφορετικά και διακριτά στάδια. Ο συνήθης κύκλος ζωής μιας κρίσης ακολουθεί τα παρακάτω στάδια (Σφακιανάκης, 1998):

- Στάδιο Διαμόρφωσης της κατάστασης ή Πρόδρομων συμπτωμάτων.
- Στάδιο εκδήλωσης-κορύφωσης της κρίσης.
- Στάδιο των επιπτώσεων.
- Στάδιο επίλυσης- ομαλοποίησης.

1.2 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ 1929-2009

Ανατρέχοντας την παγκόσμια ιστορία της οικονομίας, πολλά και σπουδαία γεγονότα την έχουν στιγματίσει και έχουν χαρακτηριστεί ως κρίσεις. Ως μεγαλύτερη οικονομική κρίση στην παγκόσμια ιστορία καταγράφεται το κραχ του 1929, η «μαύρη Πέμπτη», όπως αποκαλείται η Πέμπτη 24 Οκτωβρίου του 1929, όταν η Wall Street έκλεισε με απώλειες 13%. Οι μετοχές είχαν πέσει αισθητά και αναπάντεχα, γεγονός ασυνήθιστο, καθώς οι τιμές είχαν ανοδική πορεία για δέκα συνεχόμενα έτη. Είχε προηγηθεί ένας αγώνας κερδοσκοπίας με αφορμή την ανάδυση νέων τεχνολογιών και συγκεκριμένα του ραδιόφωνο και της αυτοκινητοβιομηχανίας. Σημαντικό ρόλο έπαιξε ο πανικός των επενδυτών, οι οποίοι πουλούσαν μετοχές σε ταχύτατους ρυθμούς, ωστόσο καταλυτικός ήταν ο ρόλος των τραπεζών και της κυβέρνησης. Οι μεν πρώτες συμμετείχαν άμεσα στις κερδοσκοπικές κινήσεις, ενώ η δεύτερη δεν τόλμησε να επέμβει τη στιγμή που ήταν απαραίτητο. Η Wall Street κατέρρευσε, με τους επενδυτές να χάνουν συνολικά 4 δις. Δολάρια. Παράλληλα, διεθνώς επικρατούσε ένα ευάλωτο κλίμα. Οι οικονομίες όλων των χωρών ήταν ήδη εξασθενημένες από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το γερμανικό και το βρετανικό εμπόριο είχαν σημειώσει σημαντική πτώση,

ενώ ο αμερικανικός προστατευτισμός και η εμμονή στην αποπληρωμή των δανείων από τις ευρωπαϊκές χώρες επιδείνωσαν περισσότερο το πρόβλημα. Η Γερμανία και η Αυστρία επλήγησαν πρώτες. Στη συνέχεια, ο πανικός εξαπλώθηκε σε όλους τους χρηματιστηριακούς κύκλους της Ευρώπης. Επιχειρήσεις και τράπεζες κατέρρευσαν αλυσιδωτά και επήλθε μία παγκόσμια οικονομική ύφεση. Ο αριθμός των ανέργων εκτοξεύθηκε στα 3 εκατομμύρια. Όπως ήταν αναμενόμενο, τις επιπτώσεις της κρίσης δεν απέφυγε ούτε η Ελλάδα. Το Χρηματιστήριο Αθηνών έκλεισε επ' αορίστων και τα αποθέματα της Τράπεζας της Ελλάδος σε συνάλλαγμα και χρυσό εξανεμίστηκαν λόγω της κερδοσκοπίας. Ακολούθησε η μείωση των εισαγωγών και η διαμόρφωση μιας συναλλαγματικής πολιτικής ιδιαίτερα προστατευτικής με έντονο τον κρατικό παρεμβατισμό. Την υποτίμηση του εθνικού νομίσματος συνόδευσε η επιβολή καθεστώτος αναγκαστικής κυκλοφορίας της δραχμής, κατάργησης της αγοράς συναλλάγματος και αναστολής πληρωμής χρεολυσίων και τόκων για το σύνολο των κρατικών δανείων. Ενδεικτικό του αντίκτυπου της κρίσης είναι ότι η αμερικανική οικονομία χρειάστηκε μια δεκαετία για να συνέλθει, ενώ λυτρωτικά λειτούργησε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, καθώς οι τεράστιες στρατιωτικές δαπάνες εκμηδένισαν την ανεργία και εκτόξευσαν την ανάπτυξη (Galbraith, 2000).

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι περισσότερες οικονομίες γεύτηκαν τη μακρύτερη περίοδο ανάπτυξης στην ιστορία των κοινωνιών της αγοράς. Από το 1950 μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '70 οι οικονομίες αναπτύσσονται με χαμηλά ποσοστά ανεργίας και πληθωρισμού. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 έκαναν την εμφάνισή τους δύο πετρελαϊκές κρίσεις. Αυτές έφεραν στο προσκήνιο το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού, δηλαδή τη συνύπαρξη πληθωρισμού και αυξημένης ανεργίας (Κότιος & Παυλίδης, 2012).

Ως επίσημη ημερομηνία έναρξης της πρώτης κρίσης καταγράφεται η 17^η Οκτωβρίου του 1973, όταν τα μέλη του ΟΑΠΕC (Οργανισμού Αραβικών Χωρών-Εξαγωγών Πετρελαίου Οργανισμού Αραβικών Πετρελαιοπαραγωγών Κρατών) ανακοίνωσαν ότι δεν θα προμήθευαν πλέον με πετρέλαιο τις χώρες που υποστήριξαν το Ισραήλ στη διαμάχη του με τη Συρία και την Αίγυπτο. Σε αυτές τις χώρες συμπεριλαμβάνονται οι ΗΠΑ, οι σύμμαχοι τους στη Δυτική Ευρώπη και η Ιαπωνία. Παράλληλα, τα μέλη του ΟΠΕC (Οργανισμός Πετρελαιοπαραγωγών χωρών) συμφώνησαν να εκμεταλλευτούν την επιρροή τους στο μηχανισμό καθορισμού της

τιμής του πετρελαίου, έτσι ώστε να αυξηθεί η τιμή του παγκοσμίως. Έτσι, η εξάρτηση του βιομηχανοποιημένου κόσμου από το αργό πετρέλαιο και ο κυρίαρχος ρόλος του OPEC ως παγκόσμιου προμηθευτή, οδήγησαν σε δραματικά πληθωριστικές αυξήσεις τιμών, ενώ ήταν κατασταλτικές για την οικονομική δραστηριότητα. Παρόλα αυτά, οι στοχευμένες χώρες ανταποκρίθηκαν βρίσκοντας νέες πρωτοβουλίες για να περιορίσουν την εξάρτησή τους από τις παρακάτω χώρες (Κότιος & Παυλίδης, 2012).

Έξι χρόνια μετά, το 1979, ακολούθησε η δεύτερη πετρελαϊκή κρίση, η οποία κανε την εμφάνισή της στις ΗΠΑ, στον απόηχο της ιρανικής επανάστασης. Μετά την πολιτική κρίση και τον Ayatollah Khomeini να ανακτά τον έλεγχο του Ιράν, οι διαμαρτυρίες γκρέμισαν τον πετρελαϊκό τομέα του Ιράν. Παρόλο που το νέο καθεστώς επανέλαβε τις εξαγωγές πετρελαίου, ήταν ασυνεπείς και λιγότερες οδηγώντας τις τιμές να εκτοξευθούν στα ύψη. Οι χώρες του OPEC για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση, αύξησαν την παραγωγή τους και η συνολική απώλεια έφτασε στο 4%. Ωστόσο, επικράτησε ένας πανικός που ανέβασε την τιμή που περισσότερο από όσο θα αναμενόταν. Μετά το 1980 οι τιμές του πετρελαίου έπεφταν για έξι συνεχόμενα έτη και κορυφώθηκαν το 1986 με μία πτώση 46%. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της μειωμένης ζήτησης και της υπερβολικής παραγωγής οδηγώντας τον OPEC στο να χάσει την ενότητα του. Εξαγωγείς πετρελαίου, όπως το Μεξικό, η Νιγηρία και η Βενεζουέλα επεκτάθηκαν σημαντικά, ενώ οι ΗΠΑ και η Ευρώπη πήραν περισσότερο πετρέλαιο από Prudhoe Bay και τη Βόρεια Θάλασσα (Κότιος & Παυλίδης, 2012).

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και σχεδόν μία δεκαετία μετά την τελευταία κρίση παρατηρήθηκε μία σημαντική οικονομική ανάκαμψη. Οι οικονομίες αναπτύχθηκαν και πάλι, ο πληθωρισμός υποχώρησε και τα χρηματιστήρια έζησαν μεγάλες δόξες. Η ταχύτερη πτώση των μετοχών που ακολούθησε, τον Οκτώβριο του '87, έφερε μνήμες από τον Οκτώβριο του '29. Τη Δευτέρα 19 Οκτωβρίου του 1987 ο δείκτης Dow Jones έχασε το 22% της αξίας του μέσα σε λίγες ώρες, δίνοντας το έναυσμα για ένα μαζικό ξεπούλημα μετοχών στην Ευρώπη και την Ιαπωνία. Όσον αφορά στο Χρηματιστήριο Αθηνών παρατηρήθηκε πρωτοφανής πτώση των τιμών των μετοχών, ενώ έμεινε κλειστό από τις 20 Οκτωβρίου έως τις 23 Οκτωβρίου του 1987. Ωστόσο, ακόμα και όταν άνοιξε, η πτώση εξακολούθησε να είναι σημαντική και η προσφορά καταιγιστική. Η απογοήτευση ήταν διάχυτη στους επενδυτές. Ο τότε πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου, κατηγορήσε τις ΗΠΑ για την κρίση και στη

Βουλή οι κατηγορίες εκτοξεύονταν κατά πάντων. Βέβαια, αυτή τη φορά ο αντίκτυπος της κρίσης δεν ήταν τόσο δραματικός όσο 1929. Η αμερικανική οικονομία ήταν πλέον πιο ισχυρή και ανθεκτική σε τέτοιου είδους «χτυπήματα». Επιπλέον, η επέμβαση της κυβέρνησης και της κεντρικής τράπεζας των ΗΠΑ, με τη διάθεση μεγάλων ποσοτήτων ρευστού στην αγορά, υπήρξε καθοριστική. Με αυτό τον τρόπο επωφελήθηκαν οι τράπεζες, μείωσαν τα επιτόκια και έδωσαν σημαντικά δάνεια στις μεγαλύτερες εισηγμένες επιχειρήσεις. Παρόλα αυτά, θεωρείται ότι η εν λόγω κρίση σήμανε τη νέα μείωση της οικονομικής δραστηριότητας που παρατηρήθηκε την περίοδο 1989– 1992 στην παγκόσμια οικονομία (Κότιος & Παυλίδης, 2012).

Μέχρι το 1997 χώρες της Ασίας, όπως η Ταϊλάνδη, η Μαλαισία, οι Φιλιππίνες και η Ινδονησία γνώριζαν μια ραγδαία ανάπτυξη. Οι επενδυτές που προσέλκυαν έφταναν στο ήμισυ των συνολικών επενδύσεων σε αναπτυσσόμενες χώρες. Ιαπωνικές τράπεζες και αμερικανικοί οργανισμοί επένδυσαν σε αυτές, χωρίς να ανησυχούν για τα κέρδη τους, καθώς τα τοπικά νομίσματα ήταν προσκολλημένα στο δολάριο. Ωστόσο, ο ξέφρενος ρυθμός των επενδύσεων και τα ελλείμματα στον προϋπολογισμό των ασιατικών χωρών είχαν ως αποτέλεσμα να μην μπορούν να συγκρατήσουν τη συναλλαγματική ισοτιμία με το δολάριο. Με την εγκατάλειψη της εν λόγω ισοτιμίας ακολούθησε ραγδαία πτώση στα χρηματιστήρια και στις τιμές των οικοδομικών επιχειρήσεων που ανθούσαν μέχρι τότε. Ενδεικτικό είναι ότι το χρηματιστήριο του Χονγκ Κονγκ σημείωσε πτώση 64% κατά τη περίοδο 1997– 1998. Οι επιπτώσεις της κρίσης παρέμειναν μέχρι και το 1998. Στις Φιλιππίνες η ανάπτυξη άγγιξε το μηδέν. Μόνο η Σιγκαπούρη και η Ταϊβάν απέφυγαν τις σοβαρές συνέπειες της κρίσης, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η κρίση δεν τις άγγιξε. Ωστόσο μέχρι το 1999 τα σημάδια ανάκαμψης στις οικονομίες της Ασίας άρχισαν να γίνονται εμφανή (Μάρδας, 2006).

Στα τέλη της δεκαετίας του '90, οι εταιρείες του internet βρέθηκαν στο απόγειο τους. Η τάση για επένδυση σε μετοχές υψηλής τεχνολογίας ήταν γενικευμένη. Το φαινόμενο κορυφώθηκε τον Ιανουάριο του 2000, όταν η AOL εξαγόρασε με το αστρονομικό ποσό των 200 δις δολαρίων τον όμιλο Time Warner. Το Μάρτιο του 2000 ο δείκτης μετοχών υψηλής τεχνολογίας Nasdaq έφτασε το ιστορικό του υψηλό άνω των 5.000 μονάδων. Η φούσκα έσκασε, με το δείκτη Nasdaq να χάνει μέχρι τον Οκτώβριο του 2002 το 78% της αξίας του. Ως κύρια αίτια αυτής της πτώσης θεωρούνται οι υπερτιμημένες μετοχές των εταιρειών υψηλής τεχνολογίας, αλλά και η διαφθορά των

εταιρειών μιας και πολλές από αυτές δήλωναν κέρδη υψηλότερα του πραγματικού. Συχνά επίσης, οι χρηματιστηριακοί αναλυτές έδιναν θετικές εισηγήσεις για μετοχές εταιρειών που είχαν σημαντικά οικονομικά προβλήματα. Οι συνέπειες για την αμερικανική οικονομία ήταν ευρύτερες. Η πτώση ήταν απότομη, οι επενδύσεις πάγωσα και η 11η Σεπτεμβρίου αποτέλεσε τη χαριστική βολή. Η Fed όμως παρενέβη εγκαίρως, μειώνοντας διαδοχικά τα επιτόκια και βοηθώντας τη μεγαλύτερη οικονομία του πλανήτη να ανακάμψει (Κότιος & Παυλίδης, 2012).

Τέλος φθάνουμε στη σημερινή οικονομική κρίση που έχει ξεσπάσει παγκοσμίως. Αναλυτικότερα στις αρχές του καλοκαιριού του 2007 οι ΗΠΑ είδαν για άλλη μια φορά την οικονομία τους να συρρικνώνεται. Μία νέα λέξη άρχισε να απασχολεί όσους ασχολούνται με τα οικονομικά: τα subprimes δάνεια. Πρόκειται για στεγαστικά δάνεια που χρηματοδοτούν πέραν του 100% της αξίας του ακινήτου, καθώς επίσης και δάνεια με υψηλότερο επιτόκιο σε μη φερέγγυους δανειολήπτες. Αυτό σημαίνει ότι χορηγούνται σε δανειολήπτες με μεγάλη πιθανότητα να μην μπορέσουν να τα αποπληρώσουν, είτε γιατί έχουν χαμηλό εισόδημα, είτε γιατί δεν έχουν μόνιμη εργασία. Επιπλέον, οι τόκοι είναι εξαιρετικά υψηλοί αλλά και κυμαινόμενοι, δίνοντας το έναυσμα δημιουργίας ενός κερδοσκοπικού συστήματος γύρω από αυτά. Με μόνο στόχο την επίτευξη κέρδους, τα δάνεια χορηγήθηκαν στα αμερικανικά νοικοκυριά, χωρίς προηγουμένως οι τράπεζες να ελέγξουν τη δυνατότητα αποπληρωμής τους. Αυτό σε συνδυασμό με την κρίση της αγοράς ακινήτων και την πτώση των τιμών επέφερε μία γενικευμένη κρίση. Ακολούθησαν κατασχέσεις σπιτιών και χιλιάδες εξώσεις. Η πώληση αυτών απλά επιδείνωσε την κατάσταση. Μέσα από αλυσιδωτές αντιδράσεις η ύφεση της αμερικανικής οικονομίας θεωρήθηκε πλέον δεδομένη. Ο αντίκτυπος της κρίσης έγινε εμφανής και στην Ελλάδα. Εκτιμάται ότι η ελληνική οικονομία έχει επηρεασθεί από την κρίση στους περισσότερους κλάδους της και τα μέτρα για την αντιμετώπιση της πιστωτικής κρίσης και την ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας θα είναι δυσβάσταχτα (Κότιος & Παυλίδης, 2012).

1.3 Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΠΑΓΚΟΣΙΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Η σημερινή κρίση ουσιαστικά πρωτοεκδηλώθηκε ως «διεθνής χρηματοπιστωτική αναταραχή», που πυροδοτήθηκε στα μέσα του 2007 με τη μεγάλη διόγκωση των επισφαλών στην αγορά στεγαστικών δανείων προς νοικοκυριά χαμηλής πιστοληπτικής ικανότητας στις ΗΠΑ. Στην εκδήλωση της αναταραχής αυτής

συνέβαλλαν αρκετοί παράγοντες όπως το επί σειρά ετών υψηλό επίπεδο ρευστότητας διεθνώς (μεταξύ άλλων λόγω της υπερπροσφοράς αποταμιεύσεων από τις μεγάλες αναδυόμενες ασιατικές οικονομίες), σε συνδυασμό με την αναζήτηση υψηλών αποδόσεων και την αυξημένη διάθεση ανάληψης κινδύνων από τους επενδυτές, καθώς και με την ανάπτυξη σύνθετων – και σε σημαντικό βαθμό αδιαφανών – χρηματοοικονομικών προϊόντων υψηλού κινδύνου. Στην περίπτωση των ΗΠΑ, οι εξελίξεις αυτές διευκολύνθηκαν από το γεγονός ότι στα τέλη του 1999 είχε καταργηθεί η από το 1933 διάκριση μεταξύ εμπορικών και επενδυτικών τραπεζών, αλλά και από την απουσία αυστηρής εποπτείας του χρηματοπιστωτικού τομέα (Κρούγκμαν, 2008).

Η αρχική χρηματοπιστωτική αναταραχή εξαπλώθηκε γρήγορα και άρχισαν να καταγράφονται μεγάλες ζημιές αλλά και χρεοκοπίες χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων παγκόσμιας εμβέλειας. Οι αρνητικές εξελίξεις στο χρηματοπιστωτικό και τον πραγματικό τομέα της οικονομίας αλληλοτροφοδοτούνταν. Δεν υπήρξαν γενικευμένα φαινόμενα πανικού των καταθετών και αυτό χάρη στη θεσμοθετημένη εγγύηση των καταθέσεων, η οποία μάλιστα σε πολλές χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδος, διευρύνθηκε αμέσως μόλις κορυφώθηκε η κρίση. Πάντως, η δυσλειτουργία των χρηματοπιστωτικών αγορών συμπίεζε την οικονομική δραστηριότητα, ενώ, με τη σειρά της, η εξασθένηση της οικονομικής δραστηριότητας υπονόμει περαιτέρω την κεφαλαιακή θέση των τραπεζών και την ικανότητά τους να χρηματοδοτούν τις επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά. Σύμφωνα με τις τελευταίες προβλέψεις του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, στις προηγμένες οικονομίες το ΑΕΠ θα μειωθεί περίπου κατά 3,5% εφέτος και ο πληθωρισμός θα είναι σχεδόν μηδενικός, ενώ το ποσοστό ανεργίας έφθασε ήδη το 10,2% στις ΗΠΑ τον Οκτώβριο και το 9,7% στη ζώνη του ευρώ το Σεπτέμβριο. Έτσι η τελευταία αναταραχή μετεξελίχθηκε σε παγκόσμια χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση, τη μεγαλύτερη από τη δεκαετία του 1930.

Η συγκριτική ανάλυση των κρίσεων των τελευταίων 80 ετών οδηγεί στη διαπίστωση ότι όταν η οικονομική κρίση συνδέεται με χρηματοπιστωτική κρίση, όπως συμβαίνει και σήμερα, η υποχώρηση της οικονομικής δραστηριότητας είναι πιο έντονη και παρατεταμένη, ενώ η ανάκαμψη εν συνεχεία είναι ασθενέστερη και βραδύτερη. Το ίδιο ισχύει και όταν υπάρχει σημαντικός συγχρονισμός της υποχώρησης της οικονομικής δραστηριότητας παγκοσμίως. Παράλληλα, όταν η οικονομία των ΗΠΑ -

με το μεγάλο μέγεθος και τις πολλαπλές διεθνείς διασυνδέσεις της - βρίσκεται στο επίκεντρο της κρίσης ο συγχρονισμός αυτός είναι σχεδόν αναπόφευκτος.

1.3.1 Ελληνική Οικονομική Κρίση

Την Παρασκευή 24 Οκτωβρίου 2008, η οποία ονομάστηκε «Μαύρη Παρασκευή», σημειώθηκαν απώλειες 3,2 τρις δολ. στην Ευρασία, ενώ πολλοί ξένοι επενδυτές πραγματοποίησαν μαζικές ρευστοποιήσεις στην Ελλάδα (Μπούρας & Λυκούρας, 2011). Ο Γενικός Χρηματιστηριακός Δείκτης των Αθηνών πλησίασε σε επίπεδοκάτω από τις 1.800 μονάδες, δηλαδή σε χαμηλότερα επίπεδα ακόμα και από αυτά του 1989, παρά τα κέρδη που παρουσίασαν οι ελληνικές τράπεζες αλλά και οι επιχειρήσεις. Η Ελλάδα παρουσίασε μεγάλες απώλειες της τάξεως των 24 δισ. ευρώ στο δεύτερο εξάμηνο του 2008, και συγκεκριμένα μέσα σε 24 μέρες.

Στην Ελλάδα εμφανίστηκαν οι μεγαλύτερες απώλειες βιομηχανικών παραγγελιών ύψους 10%, ενώ στη Γαλλία ήταν 7%. Αναλυτές προανήγγειλαν τη μείωση των εξαγωγών της κατανάλωσης αλλά και της παραγωγικής δραστηριότητας. Απαισιόδοξες ήταν και οι προβλέψεις για τα ποσοστά της ανεργίας. Οι επιπτώσεις αυτές οδήγησαν στις αναθεωρήσεις όλων των κρατικών προϋπολογισμών με αποτέλεσμα οι ηγέτες της Ευρωπαϊκής ένωσης ζήτησαν απαιτητικά τη χαλάρωση του Συμφώνου σταθερότητας, με το να το προσαρμόσουν στις δυσμενείς συνθήκες, χωρίς όμως αυτό το αίτημα να γίνει ποτέ δεκτό.

Η έδρα της οικονομικής κρίσης η οποία εξαπλώθηκε με ταχείς ρυθμούς στην Ευρώπη, βρίσκεται στις ΗΠΑ. Ως εκ τούτου αν και αρχικά υπήρξαν σαφείς διαβεβαιώσεις πως το σύνολο των ευρωπαϊκών τραπεζών είναι ασφαλείς, η Ευρωπαϊκή κεντρική Τράπεζα, η ευρωπαϊκή επιτροπή καθώς και το σύνολο των κρατών μελών της Ε.Ε. τάχιστα, έσπευσαν να σώσουν/ εξασφαλίσουν τις ευρωπαϊκές τράπεζες δαπανώντας δημόσιο χρήμα.

Η παγκόσμια ύφεση (κυρίως με τη μείωση της ζήτησης στις ΗΠΑ) και η διάθεση δημοσίου χρήματος είχε ως αποτέλεσμα, να εισέλθουν οι οικονομίες των Κρατών-μελών σε ύφεση. Χαρακτηριστικά, μεταξύ 2008-2009, το ΑΕΠ της Γερμανίας μειώθηκε κατά 5%, της Γαλλίας κατά 2,6%, της Ολλανδίας κατά 4%, της Σουηδίας κατά 5,2%, της Ιρλανδίας κατά 7,1%, της

Φινλανδίας κατά 7,8%, της Δανίας κατά 4,9% και της Ισπανίας κατά 3,5%, οδηγώντας τα κρατικά έσοδα από φόρους σε κατάρρευση (Βαρουφάκης και συν, 2011).

Αυτό οδήγησε, σύντομα, τις χώρες με τις μεγαλύτερες δανειακές ανάγκες, όπως η Ελλάδα, σε ακριβότερο δανεισμό. Με δεδομένο ότι η συμμετοχή στο νόμισμα, του Ευρώ δεν επέτρεπε στις χρεωμένες χώρες να υποτιμήσουν το νόμισμά τους, ξεκίνησε η διαμόρφωση μιας στοιχηματικής αγοράς γύρω από τη χρεοκοπία των πιο αδύναμων κρίκων της Ευρωζώνης. Αυτή η αγορά, με τη σειρά της, ώθησε στην ανάπτυξη της αγοράς των συμβάσεων ανταλλαγής κινδύνου αθέτησης, γνωστών ως CDS (Credit Default Swaps), ήτοι των ασφαλιστικών συμβολαίων πληρωμής του κάτοχό τους, αν δεν του καταβάλλονταν οι πληρωμές που ο δανειζόμενος είχε δεσμευτεί να καταβάλει. Η διασύνδεση μεταξύ επιτοκίων δανεισμού και CDS αύξησε περαιτέρω τη διαφορά των επιτοκίων δανεισμού (τα γνωστά 'spreads') μεταξύ χωρών όπως η Ελλάδα ή η Ιρλανδία με τη Γερμανία, σε απαγορευτικά πλέον επίπεδα. Πριν το 2007-2008 η Ελλάδα αντιμετωπιζόταν ως μια χώρα εξίσου αξιόπιστη με όλες τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωζώνης. Ωστόσο, από το δεύτερο μισό του 2009 και μετά, σε συνδυασμό και με την αναθεώρηση των ελληνικών οικονομικών στατιστικών στοιχείων (η οποία οδήγησε και στο περίφημο "Greekstatistics"), ήρθε στο προσκήνιο η υπερχρέωση του ελληνικού δημοσίου.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται στον Πίνακα 1, το ενοποιημένο χρέος της Γενικής Κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ ανήλθε, το 2008, σε 113% περίπου, μετά την αναθεώρηση των στοιχείων, ενώ την επόμενη χρονιά στο 130%. Το δε Συνολικό Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος, τα έτη 2008 και 2009, ήταν, ως ποσοστό του ΑΕΠ, 156,3% και 180,4%, αντίστοιχα. Το Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος της Γενικής Κυβέρνησης (βραχυπρόθεσμο και μακροπρόθεσμο) ως ποσοστό του ΑΕΠ για τα ίδια έτη ήταν 82,3% και 97,3%, αντίστοιχα. Τον Οκτώβριο του 2009, πριν τις εθνικές εκλογές, ανακοινώνονται από την τότε Κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή μια σειρά μέτρων λιτότητας με στόχο τον περιορισμό του ελλείμματος και του δημόσιου χρέους. Η Κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή χάνει τις εκλογές και η νέα Κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου, μέσω του τότε Υπουργού Οικονομικών Γ. Παπακωνσταντίνου ενημερώνει το ECOFIN ότι το έλλειμμα της Ελλάδας θα άγγιζε το 12,5% για το 2009, αντί για 3,7% που είχε προβλεφθεί νωρίτερα το ίδιο έτος και αντί για 6% που είχε ανακοινωθεί πριν τις εθνικές εκλογές.

Τελικά, το έλλειμμα για το 2009 θα ανήλθε στο 15,7% με βάση τα επικαιροποιημένα στοιχεία.

	Έτος					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ενοποιημένο Χρέος Γενικής Κυβέρνησης	263.284	299.690	329.514	355.141	303.928	315.703
Έλλειμμα Γενικής Κυβέρνησης	-22.850	-36.166	-23.717	-19.869	-17.414	-23.109
Συνολικό Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος	364.393	416.775	407.175	370.182	437.458	417.069
Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος Γενικής Κυβέρνησης	191.987	224.946	181.902	156.995	242.669	267.900
εκ του οποίου μακροπρόθεσμο	186.496	216.756	180.750	155.233	241.273	266.283
εκ του οποίου βραχυπρόθεσμο	5.489	8.190	1.152	1.762	1.396	1.617
Ακαθάριστο Ετ/ώριο Προϊόν σε τρέουσες τιμές	233.195	231.051	222.151	208.532	193.749	182.054
Ενοποιημένο Χρέος Γεν. Κυβέρνησης ο.ς προς το ΑΕΠ (%)	112,9%	129,7%	145,3%	170,3%	156,9%	175,1%
Συνολικό Εξωτερικό Χρέος προς το ΑΕΠ (%)	156,3%	180,4%	183,3%	177,5%	225,8%	229,1%
Εξωτερ. Χρέος Γεν. Κυβέρνησης προς το ΑΕΠ(%)	82,3%	97,3%	81,9%	75,3%	125,2%	147,2%
Έλλειμμα Γενικής Κυβέρνησης	-9,8%	-15,7%	-10,7%	-9,5%	-9,0%	-9,8%

Πίνακας 1.1: Στοιχεία δημόσιου και εξωτερικού χρέους για τα έτη 2008- 2013

(Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2013 & Τράπεζα της Ελλάδος, 2014)

1.4 ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Το φαινόμενο της πρόσφατης οικονομικής κρίσης δεν ήταν ούτε ανεξάρτητο αλλά ούτε και απρόσμενο γεγονός. Τα αίτια, η φύση και τα χαρακτηριστικά της συνδέονται με την όλη ιστορία της μεταπολεμικής διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό. Πιο συγκεκριμένα τη «χρυσή εποχή» της συσσώρευσης του κεφαλαίου, την κρίση της δεκαετίας του 1970, τον τρόπο με τον οποίο «λύθηκε» ή αντιμετωπίστηκε η κρίση αυτή, την εμπειρία της «νεοφιλελεύθερης»

περιόδου και ιδίως της τελευταίας της φάσης, όταν και εντάθηκε το φαινόμενο της χρηματιστικοποίησης της καπιταλιστικής οικονομίας (Υπουργείο Οικονομικών, 2010).

Από την άλλη, τα αίτια της κρίσης πρέπει να αναζητηθούν αφενός στα χρόνια διαρθρωτικά προβλήματα και τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν, αφετέρου και στη διεθνή συγκυρία της χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης που τα ανέδειξε με εντονότερο και οξύτερο τρόπο. Ένα από τα σημαντικότερα γνωρίσματα της οικονομίας της Ελλάδας, είναι η ύπαρξη διαρθρωτικών προβλημάτων πολύ πριν την εμφάνιση της χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης, τα οποία διογκώθηκαν τα τελευταία χρόνια με την εμμονή στην άσκηση πολιτικών στη κατεύθυνση των αυτορυθμιζόμενων αγορών (Μπούρας&Λυκούρας, 2011).

Η Ελληνική κρίση αναμένεται να έχει μεγαλύτερο βάθος και διάρκεια από ότι σε άλλες χώρες της Ευρωζώνης, ακριβώς για τον λόγο του ότι η δομή και τα διαρθρωτικά της προβλήματα όχι μόνο είναι διαφορετικά, αλλά διατηρούνται και καθημερινά γίνονται μεγαλύτερα και οξύτερα, αντί να αμβλύνονται, κάτω και από τις συνθήκες της διεθνούς κρίσης (Bush, 1985).

Η παραγωγική βάση της Ελληνικής Οικονομίας είναι ισχνή καθώς στηρίχθηκε, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, σε τομείς όπως ο τουρισμός, η ναυτιλία και η οικοδομή, κλάδοι που πλήττονται πρώτοι και με ιδιαίτερη ένταση από την κρίση. Ακόμη, οι Τράπεζες το πιο ισχυρό τμήμα του ελληνικού κεφαλαίου, οι οποίες λειτούργησαν με πρωτόγνωρους ρυθμούς πιστωτικής επέκτασης, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, με την επέκτασή τους στα Βαλκάνια και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, μαζί με άλλες μεγάλες ελληνικές επιχειρήσεις, είναι εκτεθειμένες στην διεθνή κρίση με την ανάληψη υψηλών κινδύνων, καθώς η κρίση αυτή πλήττει με ιδιαίτερη σφοδρότητα τις χώρες αυτές (Τσουλφίδης, 2010).

Η σημερινή κρίση ξεκίνησε από την ταυτόχρονη συνύπαρξη των ακόλουθων τριών παραγόντων (INE-ΓΣΕΕ, 2008):

- Η φούσκα στις τιμές των ακινήτων σε πολλές περιοχές των ΗΠΑ, η οποία διευκόλυνε την υπέρ-κατανάλωση, με αποτέλεσμα την υπέρ-θέρμανση της οικονομίας και την αύξηση του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών, όπως πολλές φορές συμβαίνει σε παρόμοιες κρίσεις.

- Η ραγδαία εξάπλωση στεγαστικών δανείων υψηλού κινδύνου, από 9% των συνολικών στεγαστικών το 2003 σε 24% το 2007, δηλαδή μια αχαλίνωτη πιστωτική επέκταση σε κατηγορίες νοικοκυριών που υπό κανονικές συνθήκες δεν θα έπρεπε να έχουν δανειοδοτηθεί. Οι τράπεζες παρείχαν δάνεια με μόνη εγγύηση την αναμενόμενη αύξηση στην τιμή της κατοικίας, ενώ διευκόλυναν τα νοικοκυριά με ελκυστικά χαμηλά επιτόκια στα πρώτα χρόνια, τα οποία όμως θα αναπροσαρμόζονταν στη συνέχεια. Πολλές φορές οι τράπεζες αναλάμβαναν να πληρώσουν το δάνειο του νοικοκυριού από άλλη τράπεζα, επειδή το νοικοκυριό είχε πρόβλημα αποπληρωμής.
- Η μεταφορά του ρίσκου από τους ισολογισμούς των τραπεζών στο κοινό και τους επενδυτές μέσω τιτλοποιήσεων, πολλοί από τους οποίους αγνοούσαν το ύψος του κινδύνου και υπήρξαν επιρρεπείς στις τότε υψηλές αποδόσεις. Η μεταφορά αυτή του ρίσκου επέτρεπε στις τράπεζες να δανείζουν άφοβα σε μη φερέγγυους δανειολήπτες και στη συνέχεια να αποκτούν ρευστότητα για επιπλέον δανειοδοτήσεις, χωρίς να χρειάζεται να βρουν νέους καταθέτες.

Πέραν τούτου, οι αιτίες της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης πρέπει να εντοπιστούν σε τρεις επιπλέον παράγοντες:

- Στις πολιτικές δραστικής μείωσης των φορολογικών εσόδων που ακολούθησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις για πάνω από μια δεκαετία πριν την κρίση.
- Στη νεοφιλελεύθερη στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που απέκλειε τη στήριξη των δημόσιων οικονομικών της Ευρωζώνης με απευθείας δανεισμό από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, αλλά υποχρέωνε τις κυβερνήσεις να αντλούν δάνεια μόνο από τις εμπορικές τράπεζες και γενικότερα τις χρηματοπιστωτικές αγορές, με αποτέλεσμα την εκτίναξη των επιτοκίων δανεισμού στη συγκυρία της κρίσης. Στην εμμονή παράλληλα της ελληνικής κυβέρνησης στις νεοφιλελεύθερες συνταγές διαχείρισης της οικονομίας. Όταν οι χρηματαγορές απέσυραν την εμπιστοσύνη τους προς την ελληνική οικονομία, τα επιτόκια δανεισμού του Δημοσίου εκτινάχθηκαν σε δυσβάσταχτα ύψη. Τον Φεβρουάριο 2010 αποφασίστηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή η διαμόρφωση ενός πακέτου δανειακής στήριξης του ελληνικού Δημοσίου με την εμπλοκή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ), υπό τον όρο ότι η χώρα θα ακολουθούσε ένα αυστηρό πρόγραμμα περιστολής των δημόσιων δαπανών.

Η κυβέρνηση προσανατολίστηκε στον περιορισμό των μισθιακών δαπανών του δημοσίου και στην περιστολή του κοινωνικού κράτους, με παράλληλη αύξηση των εσόδων κυρίως από έμμεσους φόρους (αύξηση ΦΠΑ). Άφησε αμετάβλητες τις συνθήκες αναφορικά με άλλες πηγές εσόδων ή δαπανών. Στις 23 Απριλίου 2010 η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε την ενεργοποίηση του μηχανισμού δανειακής στήριξης εκ μέρους της ΕΕ και του ΔΝΤ, εγκαινιάζοντας παράλληλα πολιτικές «συρρίκνωσης του κράτους» αναφορικά με το ασφαλιστικό σύστημα, τις συντάξεις, την τοπική αυτοδιοίκηση.

- Στην ίδια την ύπαρξη του ευρώ που, πριν την κρίση, διευκόλυνε τη μεταφορά πόρων προς τις χώρες που αναπτύσσονταν ταχύτερα. Οι κεφαλαιακές αυτές εισροές ισοσκελίζουν το ισοζύγιο πληρωμών της χώρας, δηλαδή επέτρεπαν πριν την κρίση στην Ελλάδα και άλλες χώρες της λεγόμενης «ευρωπαϊκής περιφέρειας» να διατηρούν ένα σημαντικό έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Με το ξέσπασμα της κρίσης η δυνατότητα αυτή ξανεμίσθηκε, καθώς συρρικνώθηκαν οι κεφαλαιακές εισροές.

Τέλος, στο διάστημα 1996-2008 η Ελλάδα σημείωσε υψηλή πραγματική αύξηση του ΑΕΠ κατά 61,0%, η Ισπανία κατά 56,0% και η Ιρλανδία κατά 124,1%, σε αντίθεση με τις περισσότερο αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Το αντίστοιχο ποσοστό για την Γερμανία ήταν 19,5%, την Ιταλία 17,8% και για τη Γαλλία 30,8%. Οι χώρες που σημείωσαν υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης κατά βάση κατέληξαν με σημαντικά ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές (INE-ΓΣΕΕ, 2008).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

2.1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

Η επίδραση των αποτελεσμάτων της οικονομικής κρίσης στην κοινωνική ζωή είναι δραματικά, λόγω του ότι η μείωση ή και η απουσία εισοδήματος προκαλεί απώλειες στην ευημερία και ωθεί μεγάλα τμήματα του πληθυσμού στη φτώχεια. Το διεθνές εμπόριο, ο ρυθμός της οικονομικής ανάπτυξης και η απασχόληση αντανακλούν σε μεγάλο βαθμό την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η διεθνής οικονομία (Marmot & Bell, 2009).

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης διαφέρουν, όχι μόνο μεταξύ των χωρών, όπου οι χώρες χαμηλής και μέσης ανάπτυξης πλήττονται σε μεγαλύτερο βαθμό από τις αναπτυγμένες χώρες, αλλά και στο εσωτερικό των χωρών, έτσι ώστε οι εργάτες χειρονακτικών εργασιών και τα άτομα με χαμηλή εκπαίδευση να υφίστανται τις πλέον δυσμενείς επιπτώσεις σε σχέση με τα άτομα υψηλής εκπαίδευσης της μεσαίας και ανώτερης τάξης (Stiglitz, 2006). Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (World Trade Organization, WTO 2009), η μείωση στη ζήτηση εισαγωγών είχε ήδη παρατηρηθεί από το 2007.

Η κρίση που υπάρχει σήμερα, κινεί σε μηδενικό ή ακόμα και σε αρνητικό ρυθμό την ανάπτυξη στην παγκόσμια οικονομία, με εξαίρεση την Κίνα, την Ινδία και μερικές άλλες νέες βιομηχανικές χώρες. Επόμενο είναι, τα χρόνια που ακολουθούν η παγκόσμια οικονομία να συρρικνωθεί, σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα. Το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ) προβλέπεται να μειωθεί στις χώρες του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης. Παγκοσμίως η οικονομική κρίση, έχει καταστήσει την εργασία αβέβαιη στο ήμισυ σχεδόν των εργατών, οι οποίοι βρίσκονται σε κίνδυνο απώλειας της εργασίας και συνεπώς σε κατάσταση εργασιακής ανασφάλειας. Από τα τέλη του 2008 η ανεργία άρχισε να αυξάνεται. Ο αριθμός των φτωχών εργαζομένων θα αυξηθεί παγκόσμια κατά 200 εκατομμύρια και θα ανέλθει στο επίπεδο των 700- 800 εκατομμυρίων (Βισβίτζη, 2012).

Η κατάσταση αυτή, όπως περιγράφηκε παραπάνω, απειλεί πρωτίστως χώρες με χαμηλή και μέση ανάπτυξη, όπως επίσης και στο εσωτερικό των χωρών τα χαμηλά

κοινωνικά στρώματα, ενώ αποδεικνύει τρία βασικά αλληλοσυνδεόμενα προβλήματα (Βισβίτζη, 2012):

- i. Την αυξανόμενη τάση των ανισοτήτων στο εσωτερικό των χωρών,
- ii. Την ανισοτιμία στις συνθήκες κοινωνικής προστασίας και υγείας, και
- iii. Τα επείγοντα ζητήματα της κλιματικής αλλαγής και της οικολογικής υποβάθμισης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

3.1 ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Με το όρο «γεωργία», ορίζεται το σύνολο των δραστηριοτήτων οι οποίες σχετίζονται με την καλλιέργεια του εδάφους της γης και σκοπό έχουν την παραγωγή φυτικών προϊόντων, η συλλογή και πρωτογενής επεξεργασία αυτών. Η γεωργία κατατάσσεται στην ελαφρά βιομηχανία καθώς τα περισσότερα προϊόντα που παράγονται από αυτήν είναι άμεσης χρήσης από τον άνθρωπο, ενώ οι παράγοντες που την επηρεάζουν είναι το κλίμα και η μορφολογία του εδάφους. Τέλος, η γεωργία μαζί με την κτηνοτροφία και την αλιεία αποτελούν το αντικείμενο των περισσότερων κλάδων της Γεωπονίας. Τα γεωργικά προϊόντα, προορίζονται αρχικά για τη διατροφή των ανθρώπων και των οικόσιτων ζώων. Υπάρχουν ωστόσο και γεωργικά προϊόντα που προορίζονται για την παραγωγή άλλων ειδών με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα βιοκαύσιμα. Στην γεωργική δραστηριότητα αποδίδεται αρχικά η επιβίωση του ανθρώπινου είδους και η αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού και κατά δεύτερο λόγο η ανάπτυξη του πολιτισμού (Αρσενίου, 2014).

Η ιστορία της γεωργίας είναι τόσο μακράν σχεδόν όση και η ιστορία της ανθρώπινης ύπαρξης στον πλανήτη. Η ανάπτυξή της οδηγήθηκε και καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις κλιματικές διαφορές, την ανθρώπινη εξέλιξη, την κουλτούρα κάθε πληθυσμού που την εξασκούσε και τέλος την υφιστάμενη σε αυτών τεχνολογία. Από την αρχή της Βιομηχανικής Επανάστασης η ανάπτυξή της άρχισε να βασίζεται σε τεχνικές επέκτασης και διαχείρισης εδαφών κατάλληλων για την ανάπτυξη των εξημερωμένων φυτικών ειδών, πρακτική η οποία στη συνέχεια απαίτησε την εφαρμογή νέων γεωργικών τεχνολογιών: άρδευση, αποστράγγιση, οριοθέτηση και προστασία των καλλιεργούμενων εδαφών. Στον ανεπτυγμένο κόσμο, η βιομηχανική γεωργία πήρε την μορφή μεγάλης κλίμακας μονοκαλλιεργειών, δημιουργώντας κατά αυτόν τον τρόπο το κυρίαρχο σύστημα σύγχρονης γεωργίας (Πετμεζάς, 2012).

Οι εξελίξεις στην γεωργία είναι ραγδαίες τα έτη που ακολούθησαν την Βιομηχανική Επανάσταση: η θέσπιση της Αγρονομίας, η ανάπτυξη υβριδίων, ζιζανιοκτόνων, παρασιτοκτόνων, λιπασμάτων και άλλων τεχνολογικών βελτιώσεων έχουν αυξήσει ποσοτικά τις σοδιές από τη γεωργική καλλιέργεια. Ταυτόχρονα όμως έχουν προκαλέσει ευρείες οικολογικές βλάβες στο περιβάλλον, οι οποίες με την σειρά

τους έχουν αρνητικές συνέπειες στην ανθρώπινη υγεία. Κατά παρόμοιο τρόπο, η εκτεταμένη κτηνοτροφία αύξησε από την μια πλευρά την παραγωγή κρέατος, από την άλλη όμως δημιούργησε προβλήματα σχετικά με τη σκληρότητα κατά των ζώων, τις βλάβες στην ανθρώπινη υγεία από την κατάχρηση αντιβιοτικών, αυξητικών ορμονών και άλλων χημικών από τη βιομηχανία παραγωγικής προϊόντων κρέατος (Παπαναγιώτου, 2011).

Σε ότι αφορά το είδος των παραγόμενων γεωργικών προϊόντων (Πιν. 2), οι σημαντικότερες κατηγορίες καλλιέργειών παγκοσμίως περιλαμβάνουν τα σιτηρά, τα όσπρια, τη χορτονομή, τα φρούτα και τα λαχανικά ενώ υπάρχουν και ειδικές καλλιέργειες σε ξεχωριστές εκτάσεις σε ολόκληρο τον κόσμο.

Αγροτικό Προϊόν/ Κατηγορία Καλλιέργειας	Εκατομμύρια Μετρικοί Τόνοι (2004)
Δημητριακά	2,263
Λαχανικά	886
Φρούτα	503
Ρίζες	715
Έλαια	133
Κρέας	259
Γάλα	619
Ψάρια	130
Αυγά	63

Πίνακας3.1: Κυριότερα παραγόμενα γεωργικά προϊόντα

3.2 Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στη χώρα μας ο Πρωτογενής Τομέας και ειδικότερα η Γεωργία είχε και εξακολουθεί να έχει σημαντική θέση τόσο σαν τομέας οικονομικής δραστηριότητας όσο και σαν παράγοντας διατήρησης της κοινωνικής και οικονομικής συνοχής μεγάλων περιοχών της ελληνικής επικράτειας. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο πως η απασχόληση στον Αγροτικό Τομέα είναι με διαφορά πρώτη σε 8 από τις 13 Περιφέρειες της χώρας μας, όπως: η Πελοπόννησος, η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, η Δυτική Ελλάδα, η Θεσσαλία, η Κρήτη, η Ήπειρος, η Στερεά Ελλάδα και η Δυτική Μακεδονία (Αρσενίου, 2014).

Τα γενικά χαρακτηριστικά της ελληνικής γεωργίας διαμορφώνονται από μια σειρά φυσικών και διαρθρωτικών παραγόντων όπως το κλίμα, το μικρό μέγεθος και ο κατακερματισμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, το μεγάλο ποσοστό των ορεινών

και μειονεκτικών περιοχών. Πιο συγκεκριμένα, οι ορεινές και μειονεκτικές περιοχές αποτελούν το 80% της γεωργικά εκμεταλλεύσιμης επιφάνειας της χώρας μας. Η επιφάνεια αυτή με τη σειρά της ανέρχεται σε 9,1 εκατομμύρια εκτάρια, από τα οποία τα 3,9 εκατομμύρια είναι καλλιεργήσιμα και τα 5,2 εκατομμύρια είναι βοσκότοποι, ενώ τέλος τα 2,9 εκατομμύρια αποτελούν δασικές εκτάσεις. Οι αρδευόμενες εκτάσεις αποτελούν το 37% των καλλιεργούμενων, γεγονός που δείχνει την σημαντική προσπάθεια που έγινε για την βελτίωση της παραγωγικότητας της γεωργίας. Οι φυσικές συνθήκες στην Ελλάδα ευνοούν τις μεσογειακές παραγωγές όπως είναι τα οπωροκηπευτικά, η ελαιοκαλλιέργεια, η καλλιέργειες καπνού, βάμβακας, αμπέλου (Ε.Σ.Υ.Ε.).

Ακόμα, σύμφωνα με στοιχεία της EUROSTAT, φαίνεται πως η χρησιμοποιούμενη καλλιεργήσιμη γη στην Ελλάδα είναι μικρότερη ως ποσοστό επί της συνολικής έκτασης της χώρας, συγκριτικά με το αντίστοιχο ποσοστό στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) και σε άλλες χώρες της Μεσογείου. Πιο συγκεκριμένα, το 2005 σχεδόν το 30% της συνολικής έκτασης της Ελλάδας χρησιμοποιείται ως καλλιεργήσιμη γη έναντι του 40% που καλυπτόταν στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στις μεσογειακές χώρες είναι σχεδόν διπλάσιο από αυτό της Ελλάδας (Αλεξιάδης κ.α., 2007).

Η γεωργία, βοήθησε σημαντικά την ελληνική οικονομία, κατά την περίοδο πριν την ένταξή της στην Ε.Ε., μιας και η αγροτική πολιτική που ακολουθήθηκε εκείνη την εποχή πέτυχε να συγκρατήσει το κόστος διατροφής του πληθυσμού σε ανεκτά επίπεδα και να επιτύχει τον υψηλότερο ρυθμό μεγέθυνσης του γεωργικού προϊόντος. Ιστορικά κα μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '50 η γεωργία διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην ελληνική οικονομία καθώς συμμετείχε σημαντικά στη δημιουργία ρυθμών μεγέθυνσης του εθνικού κεφαλαίου και του όγκου των εξαγωγών, ενώ η προσφορά της στην απασχόληση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ήταν καθοριστική. Το ίδιο μάλιστα σημαντική ήταν και η προσφορά της στη δημιουργία Εθνικού Προϊόντος. Την πιο αξιοσημείωτη επίδοσή της σημείωσε στην δεκαετία 1950- 1960 είναι αξιοσημείωτη, με χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής την απασχόληση σε αυτήν, καθώς απασχολούσε το 1/2 του συνολικού αριθμού των απασχολούμενων (51,3%) ενώ η συμμετοχή της στις συνολικές εξαγωγές της χώρας έφτανε μέχρι και το 70%. Το ίδιο σημαντική ήταν η συμβολή της στη δημιουργία ρυθμών μεταβολής στο Ακαθάριστο

Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ) και στο εθνικό εισόδημα, το οποίο ανήρθε σε 27,1% και σε 32,8% αντίστοιχα. Τέλος οι σημαντικοί ρυθμοί συσσώρευσης κεφαλαίου στην περίοδο αυτή οφείλονταν στην αξιοσημείωτη μεταβολή στο συσσωρευμένο κεφάλαιο της γεωργίας (Σαπουνάς, 1991).

Στη δεκαετία του '60 οι επιδόσεις της γεωργίας υστέρησαν συγκριτικά με τις αντίστοιχες του Τριτογενούς Τομέα και η συμβολή της στη διαμόρφωση ρυθμών μεταβολής του εθνικού προϊόντος και εισοδήματος άρχισε να υποχωρεί. Η ποσοτική αξιολόγηση και ο απολογισμός της συμβολής της στην οικονομική ανάπτυξη της δεκαετίας του '70, έχει καταγράψει χαμηλές αποδόσεις της γεωργίας οι οποίες συμβαδίζουν με χαμηλές αποδόσεις του ΑΕΠ, ενώ οι μεγάλες αποδόσεις του Τριτογενούς Τομέα συμβαδίζουν με μεγάλες αποδόσεις στο ΑΕΠ. Η συρρίκνωση της γεωργίας στη δεκαετία του '70 παρατηρείται σε μια περίοδο όπου η ελληνική οικονομία διεύρυνε την υπάρχουσα παραγωγική της βάση και γνώριζε μέσους ετήσιους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ της τάξης του 4,0%. Η συρρίκνωση αυτή δεν συνοδεύτηκε από αλλαγές στις διαρθρώσεις της αγροτικής παραγωγής (Πετμεζάς, 2012).

Συμπερασματικά, η αλλαγή που παρατηρήθηκε στην περίοδο 1950- 1980 στη συμβολή της γεωργίας στην ανάπτυξη της οικονομίας και συνεπώς οι νέες επιβαλλόμενες σχέσεις μεταξύ της γεωργία και των άλλων τομέων της οικονομίας προέκυψαν λόγω των νέων στόχων που έθετε ο μετασχηματισμός της οικονομίας. Παρά όμως την παρατηρούμενη τάση μείωσης της συμβολής της γεωργίας στο ΑΕΠ, στην απασχόληση και στις εξαγωγές, η μη αναλογική σε σχέση με τον Τριτογενή Τομέα ανάπτυξή της δεν την οδήγησε σε εξαφάνιση. Παράγοντες όπως η ανεργία και ο στασιμοπληθωρισμός αποτέλεσαν εμπόδια στον μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας. Η δε ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα πραγματοποιήθηκε σε βάρος τόσο της γεωργίας όσο επίσης και του δευτερογενούς τομέα (Ματθαιοπούλου).

Η απασχόληση στον Αγροτικό Τομέα της χώρας τα προηγούμενα έτη ακολουθεί την συμμετοχή της γεωργίας στο ΑΕΠ και παρουσιάζει μία συνεχή πτωτική πορεία, ακολουθώντας τη γενικότερη τάση περιορισμού της απασχόλησης στον τομέα αυτό, όπως καταγράφεται στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά με μικρότερο ρυθμό. Σήμερα, ο Αγροτικός Τομέας συμβάλλει με ποσοστό 4.5% στο συνολικό ΑΕΠ της χώρας μας και απασχολεί το 12,56% του ενεργού πληθυσμού, έναντι ποσοστού 8% στο συνολικό ΑΕΠ και απασχόλησης του 16,1% του ενεργού

πληθυσμού. σε ποσοστό εξαγωγών, κατέχει το 30% του συνόλου ενώ, παράλληλα δημιουργεί προϋποθέσεις ανάπτυξης σε σημαντικό αριθμό άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων και ιδιαίτερα της μεταποίησης (βιομηχανία τροφίμων και ποτών, κλωστοϋφαντουργία, επεξεργασία καπνού κλπ.) (ΕΛΣΤΑΤ, 2011).

	1981	1985	1996	2001	2007
Συμμετοχή Γεωργίας στο ΑΕΠ	17%	11,3%	9,8%	5,9%	5,4%
Ποσοστό Απασχόλησης οικονομικά ενεργού πληθυσμού	27%	18%	17,5%	16,9%	16,1%

Πίνακας 2.2: Συνεισφορά της γεωργίας στο ΑΕΠ & την Απασχόληση. Πηγή: Eurostat, 2008

Το χρονικό διάστημα της δεκαετίας 2000- 2009 η απασχόληση στον αγροτικό τομέα της Ε.Ε. των 27 παρουσίασε έντονα αρνητική πορεία, με ποσοστό μείωσης των απασχολούμενων, κατά μέσο όρο, της τάξεως του -24,9%. Στο ίδιο διάστημα ωστόσο, το ποσοστό μείωσης της απασχόλησης που αντιστοιχεί στην Ελλάδα είναι το μικρότερο μεταξύ όλων των χωρών μελών της Ε.Ε. των 27 (-2,6%), ακολουθούμενο από την Ιρλανδία (-4%). Στο δε διάστημα της τριετίας 2008 - 2010, παρά την οικονομική κρίση που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της απασχόλησης στους περισσότερους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, στον Αγροτικό Τομέα καταγράφεται αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων, συνεχίζοντας μια τάση που άρχισε από το τέλος του 2008, η οποία συνδέεται με τον αυξημένο αριθμό των νεοεισερχομένων στην αγορά εργασίας που ξεκινούν από τον αγροτικό τομέα, αλλά και με τη μετακίνηση εργαζομένων από άλλους τομείς της οικονομίας. Η τάση δεν συνεχίσθηκε το 2011 με αποτέλεσμα να έχουμε πλέον σταθεροποίηση με ελαφριά μείωση αλλά με πολύ πιο ήπιο ρυθμό από τους άλλους κλάδους (EUROSTAT, 2010).

Στην Ελλάδα ο Αγροτικός Τομέας, είχε αρχίσει να καταγράφει ύφεση και πριν την έναρξη της οικονομικής κρίσης, με σημαντική μείωση στο αγροτικό εισόδημα, η οποία έγινε ιδιαίτερα έντονη κατά το 2008 καταγράφοντας πτώση της τάξεως των 14 ποσοστιαίων μονάδων, απώλεια στην αξία της φυτικής, κυρίως παραγωγής και πτώση της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας σε βασικές τιμές. Μετά από μία μικρή ανάκαμψη κατά τα έτη 2007 (+8.1) και 2009 (+2.1%) το αγροτικό εισόδημα στην

Ελλάδα μειώθηκε εκ νέου σημαντικά τόσο κατά τα έτη 2010 (-8.3%), 2011 (-5.3%) και 2012 (-2%) (EUROSTAT, 194/ 2011).

Παρά τις δυσμενείς αυτές εξελίξεις, η θέση του Αγροτικού Τομέα στην ελληνική οικονομία εξακολουθεί να παραμένει σημαντική, κρινόμενη από τη σημαντική συμβολή του στην απασχόληση, η οποία μάλιστα παρουσίασε άνοδο κατά τη διάρκεια της τριετίας 2008- 2010, όσο και από τη συμμετοχή του στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία, που αποκτά βαρύνουσα σημασία σε ορισμένες περιφέρειες της χώρας. Άλλωστε, ο Αγροτικός Τομέας στη χώρα μας αποτελεί βασικό τροφοδοτή σειράς προϊόντων και υπηρεσιών, ιδιαίτερης σημασίας για τη βιομηχανία τροφίμων και ποτών, η οποία αποτελεί σταθερά τον κινητήριο μοχλό της μεταποίησης, αλλά και από τη συνεισφορά των αγροτικών προϊόντων στο εξωτερικό εμπορικό ισοζύγιο της χώρας, που παρουσιάζει σταθερότητα και δυναμισμό ακόμα και στην περίοδο της ύφεσης στην οικονομία.

3.3 Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Κανένας οικονομικός τομέας την Ευρώπης δεν έχει γνωρίσει τόσο μεγάλες μεταβολές όσο αυτός της αγροτικής ανάπτυξης. Οι μεταβολές στην γεωργία στην Ευρώπη, ακολούθησαν τις γενικότερες αλλαγές που συντελέστηκαν στην οικονομία και την κοινωνία. Οι μεταβολές αυτές αφορούν την κατακόρυφη αύξηση της αγροτικής παραγωγής και την ταυτόχρονη σημαντική μείωση της συμμετοχής των αγροτών στο συνολικό πληθυσμό (Ponstan, 1996).

Έτος	Γεωργικός Πληθυσμός	Γεωργοί >35 ετών	Γεωργοί <55 ετών	Γεωργικές εκμ/σεις	Συμμετοχή στο ΑΕΠ
1981	12 εκ.	12,5%	44%	5,2 εκ.	6%
1985	10 εκ.	11%	47%	4,8 εκ.	4,8%
1995	9 εκ.	10%	51%	4,9 εκ.	2,7%
2007	12 εκ.	8%	46%	8,3 εκ.	1,6%

Πίνακας 3.3: Εξέλιξη της Γεωργίας στην Ε.Ε. Πηγή: Eurostat

Πιο συγκεκριμένα, το 1960, οι απασχολούμενοι στη γεωργία έφταναν τα 15,2 εκ. στην ΕΟΚ. Ο αριθμός αυτός άρχισε σταδιακά να μειώνεται από το 1981 σε 1,2 εκ. και το 1985 σε 10 εκ στην Ε.Ε. των 12 (Rosener, 1999). Το 1995 ο αγροτικός πληθυσμός έφτανε μόλις τα 9 εκ. στην Ε.Ε. των 15 ενώ στο τέλος του 2007 η Ε.Ε. των 27 αριθμούσε μόλις 12 εκ. αγρότες (βλ. Πιν. 3) (Eurostat, 2008). Οι αιτίες τις μειώσεις

του αγροτικού πληθυσμού μπορούν να αποδοθούν: α) στο χαμηλό γεωργικό εισόδημα, β) το υψηλό κόστος εκκίνησης, γ) την μετανάστευση, κ.ά. Καθώς ο γενικός πληθυσμός της Ε.Ε. αυξανόταν, ο αγροτικός πληθυσμός μειωνόταν, όπως μείωση γνώρισε και ο πληθυσμός των νέων αγροτών.

Σε ότι αφορά την ανάπτυξη της γεωργίας, οι αγροτικές δομές κάθε Κράτους-Μέλους έχει σημαντικές διαφορές από κάθε άλλο, κυρίως λόγω των διαφορετικών φυσικών και κλιματολογικών δεδομένων που το χαρακτηρίζουν, αλλά επίσης και λόγω της διαφορετικής οικονομικής αλλά και πολιτικοκοινωνικής πορείας τους (Γεωργιάδης, 2010). Οι διαφορές αυτές αποτυπώνονται στον πίνακα που ακολουθεί (Πιν. 3.4: Εξέλιξη της Γεωργίας στα Κράτη- Μέλη της Ε.Ε)

ΧΩΡΑ	ΕΚΤΑΣΕΙΣ	ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ	ΑΠ. <35	ΑΠ. >55	ΜΕΣΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΚΜ/ΣΗΣ (ΣΤΡ.)
Αυστρία	137.000	152.300	12%	25%	196
Βέλγιο	49.500	68.700	7%	42%	279
Βουλγαρία	534.600	624.000	9%	44%	243
Γαλλία	566.300	901.100	11%	35%	506
Γερμανία	371.100	634.700	9%	27%	457
Δανία	48.100	58.400	7%	42%	538
Ελλάδα	833.680	1239.000	8%	61%	45
Εσθονία	13.000	28.000	7%	51%	570
Μ. Βρετανία	183.200	289.200	4%	57%	813
Ιρλανδία	125.500	148.000	8%	48%	332
Ισπανία	959.000	949.200	6%	58%	248
Ιταλία	1.380.000	1.270.000	4%	65%	90
Κύπρος	29.000	25.900	3%	55%	48
Λετονία	45.000	82.000	7%	46%	290
Λιθουανία	129.000	153.000	6%	50%	182
Λουξεμβούργο	2.400	4.000	7%	37%	545
Μάλτα	7.200	3.700	7%	47%	12
Ολλανδία	81.000	173.900	5%	43%	239
Ουγγαρία	155.400	229.400	8%	45%	260
Πολωνία	1.082.700	1.700.000	18%	21%	121
Πορτογαλία	219.300	317.300	3%	68%	60
Ρουμανία	1.156.000	2.595.500	13%	37%	110
Σλοβακία	12.900	66.700	9%	46%	272
Σλοβενία	61.100	83.000	5%	55%	74
Σουηδία	66.000	67.000	6%	50%	467
Τσεχία	26.400	141.300	12%	41%	336
Φιλανδία	70.000	83.300	9%	34%	323
Σύνολο	8.346.000	12.088.60	8%	46%	292

Πίνακας 3.4: Εξέλιξη της Γεωργίας στα Κράτη- Μέλη της Ε.Ε. Πηγή: Eurostat

Τα στοιχεία του πίνακα αποδεικνύουν την ανομοιομορφία που επικρατεί στον Αγροτικό Τομέα των Κρατών- Μελών της σημερινής Ευρώπης.

3.4 ΚΟΙΝΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Παρ' όλη την ανομοιογένεια που παρατηρείται στους ρυθμούς ανάπτυξης της γεωργίας κάθε Κράτους- Μέλους της Ε.Ε., από την ίδρυση της Ε.Ο.Κ. κιάλας υπήρξε το αίτημα για την θέσπιση μιας κοινής πολιτικής στον Αγροτικό Τομέα. Η παραπάνω ανάγκη επιβεβαιώνεται από την ίδια την φύση του τομέα που χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα, καθώς ο βιολογικός χαρακτήρας της γεωργίας έντονη εποχικότητα με αποτέλεσμα την αξιοποίηση πολλές φορές των παραγωγικών συντελεστών σε επίπεδα κατώτερα από το άριστο και παράλληλα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από εξωγενής παράγοντες (Παπαγεωργίου, 1996).

Υπό το παραπάνω πρίσμα, η θέσπιση μιας Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (Κ.Α.Π.) αποτέλεσε και αποτελεί θεμέλιο λίθο της Ε.Ε.. Μάλιστα η Κ.Α.Π. αναφέρεται ως η μόνη ολοκληρωμένη κοινή πολιτική, η οποία σχεδιάστηκε για να προσφέρει στους αγρότες της Ε.Ε. ένα σταθερό περιβάλλον, το οποίο θα εξασφαλίζει ταυτόχρονα την επάρκεια και εμπορία των αγροτικών προϊόντων (Μαραβέγιας & Μέρμηγκας, 1999).

Την ίδρυση της Ε.Ο.Κ., ακολούθησε το ενδιαφέρον τον έξι ιδρυτικών Κρατών- Μελών για τον αυτοεφοδιασμό τους και τη μείωση της εξάρτησής τους από το εξωτερικό σε ότι αφορά τα βασικά είδη διατροφής, το οποίο πλέον έπρεπε να εκφραστεί ως ένα κοινό ενδιαφέρον συνεταιρισμού των χωρών αυτών. Έτσι τα πρώτα μέτρα προστασίας που λήφθηκαν από την Κ.Α.Π. αφορούσαν τον εξωτερικό ανταγωνισμό (Παπαγεωργίου & Σπάθης, 2000). Το παραπάνω έχει σαν αποτέλεσμα τα εθνικά συμφέροντα κάθε Κράτους- Μέλους να έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη της Κ.Α.Π. με αποτέλεσμα τα κανένα κράτος- μέλος να μην είναι σε θέση να τα παρακάμψει, εκτός και υπάρχει ανάγκη να εξυπηρετηθεί μια κοινή πολιτική, οπότε αυτό συμβαίνει σε περιορισμένο βαθμό. Προκειμένου κάθε Κράτος- Μέλος να ευθυγραμμιστεί με την Κ.Α.Π. της Ε.Ε. αλλά και ταυτόχρονα να επιλύσει τα προβλήματα του Αγροτικού του Τομέα, οι κυβερνήσεις του διέφυγαν στην εφαρμογή συνδυαστικών εναλλακτικών μέτρων Αγροτικής Πολιτικής, τα οποία ήταν

προσαρμοσμένα στα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της γεωργίας τους (Λιανός, κ.ά., 1998).

Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή του κεφαλαίου, ο κύριος σκοπός της Κ.Α.Π. έγκειται στη στήριξη του Αγροτικού Τομέα της Ε.Ε., ενώ οι στόχοι της μπορούν να συνοψιστούν ως εξής (Ψαρρού, 1999): α) Αύξηση της παραγωγικότητας της Γεωργίας, β) Αύξηση του γεωργικού εισοδήματος, γ) Εξασφάλιση σταθερής αγοράς αγροτικών προϊόντων, δ) Εξασφάλιση λογικών τιμών για τους καταναλωτές, ε) Περιβαλλοντική Προστασία.

Η ιστορική πορεία της Κ.Α.Π. της Ε.Ε. μπορεί να διακριθεί σε τέσσερα βασικά χρονικά πλαίσια: α) Περίοδος 1958- 1991, β) Περίοδος 1992- 1993, γ) Περίοδος 1994- 2004, δ) 2004 ως σήμερα (Αρσενίου, 2014).

Αναλυτικότερα, η ιστορία της Κ.Α.Π. ξεκινά με την δημιουργία της από την Ε.Ο.Κ. σε μια Σύνοδο των Υπουργών Γεωργίας το 1985, η οποία προέβλεπε εκτός των άλλων μια κοινή αγορά γεωργικών προϊόντων, με τους στόχους που αναφέρθηκαν νωρίτερα. Την συγκεκριμένη στιγμή η Κ.Α.Π. είχε δύο πτυχές, αυτή των αγορών και αυτή των διαρθρώσεων. Η πρώτη πτυχή προέβλεπε την εξασφάλιση του εφοδιασμού των αγορών και τις υψηλές τιμές προς όφελος των παραγωγών, ενώ η δεύτερη θα αύξανε την παραγωγικότητα και το βιοτικό επίπεδο των αγροτών. Με βάση το «Σχέδιο Μάσχολτ» (1968) έγινε η πρώτη μεταρρύθμιση της Κ.Α.Π. το 1972 και προέβλεπε μέτρα σχετικά με τον εκσυγχρονισμό των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, τις ενισχύσεις προς τους γεωργούς με αναχρονιστικές καλλιέργειες και βελτίωση των αγρών του, την εθελούσια έξοδο κατηγοριών αγροτών, την εκπαίδευση των αγροτών και την γεωργία ορεινών και μειονεκτικών περιοχών με τον κανονισμό 355/77 (Μάρδας, 2005).

Η διεύρυνση της Ε.Ο.Κ. προς το Νότο το 1980 συνέβαλε στη δημιουργία ενός νέου ευρωπαϊκού γεωργικού περιβάλλοντος και σε συνδυασμό με τις διαρθρωτικές ανισοροπίες που εξακολουθούσαν να υπάρχουν οδήγησαν σε μια νέα μεταρρύθμιση της Κ.Α.Π. το 1984 με την ταυτόχρονη μείωση των ονομαστικών θεσμικών τιμών στήριξης των προϊόντων. Με αυτήν προβλέπονταν θέματα που αφορούσαν τον έλεγχο της παραγωγής και των δαπανών καθώς και την ρευστοποίηση των αποθεμάτων των αγροτικών προϊόντων. Η κατάληξη ήταν η εισαγωγή ενός συστήματος επιμερισμού των βαρών της χρηματοδότησης της Κ.Α.Π. ανάμεσα στην Ε.Ο.Κ. και τους αγρότες (Μάρδας, 2005).

Η πρώτη μεγάλη ουσιαστική μεταρρύθμιση της Κ.Α.Π. έγινε το 1992, αφού μέχρι τότε είχαν επιτευχθεί οι περισσότεροι από τους στόχους της που είχαν τεθεί αρχικά. Με αυτή τη μεταρρύθμιση σημειώθηκαν παρεμβάσεις στο σύστημα στήριξης των αγροτικών εισοδημάτων. Οι αλλαγές δεν φορούσαν το σύνολο του κλάδου αλλά μόνο κύρια αγροτικά προϊόντα, ενώ τα μέτρα που λήφθηκαν, συνοπτικά ήταν: α) η μείωση των τιμών, β) οι επιδοτήσεις ως αντιστάθμισα της μείωσης των τιμών, γ) οι έλεγχοι στην παραγωγή, δ) η κατάργηση των αντισταθμιστικών εισφορών στα εισαγόμενα προϊόντα και ε) ο περιορισμός των εξαγωγικών επιδοτήσεων (Μάρδας, 2005).

Υπό την επιρροή διεθνών πιέσεων στα πλαίσια εφαρμογής της Γενικής Συμφωνίας Δασμών και Εμπορίου (GATT), λαμβάνει χώρα το 1999 μια νέα μεταρρύθμιση, σύμφωνα με την οποία η αγροτική ανάπτυξη θα πρέπει να βασίζεται στις αρχές της πολυλειτουργικότητας της γεωργίας και της πολυτομεακής προσέγγισης, ενσωματωμένη στην αγροτική οικονομία. Η νομοθεσία γίνεται απλούστερη και πιο προσιτή με στόχο την διαφάνεια στο σχεδιασμό και την διαχείριση των προγραμμάτων, ενώ δίνεται ακόμα μεγαλύτερη έμφαση στη διατήρηση του περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τον κανονισμό θεσπίζεται μια σειρά από διαφορετικά μέτρα ως ακολούθως (Ε.Ε., Ε.Κ. 1257/99):

- Επιδότηση αποζημιώσεων με βάση την έκταση και σκοπό να διατηρηθεί ο φυσικός χώρος
- Μέτρα, για την ανάπτυξη αγροτικών περιοχών με καθυστερημένη ανάπτυξη ή άλλα προβλήματα, όπως: α) Διαχείριση υδάτινων πόρων, β) Αποκλειστικές Υπηρεσίες για τον αγροτικό πληθυσμό, γ) Περιβαλλοντική Προστασία, δ) Ενίσχυση των παραγωγών που έχουν πληγεί από θεομηνίες, ε) Εμπόριο ποιοτικών γεωργικών προϊόντων, στ) Ανάπτυξη και βελτίωση υποδομών συνδεδεμένων με την αγροτική οικονομία, ζ) Διατήρηση Αγροτικής Κληρονομιάς.
- Αξιοποίηση των δασών την Ευρώπης
- Αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού
- Ενθάρρυνση της μεταποίησης και εμπορίας των αγροτικών προϊόντων
- Επενδύσεις με στόχο τον εκσυγχρονισμό μηχανημάτων και εγκαταστάσεων

- Μείωση του κόστους παραγωγής και βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων.

Τέλος φτάνουμε στην τελευταία φάση της ιστορικής εξέλιξης της Κ.Α.Π., η οποία χαρακτηρίστηκε από την μεταρρύθμιση του 2004 και συνεχίζεται ως τις μέρες μας (Μάρδας, 2005).

Μέσα σε αυτές τις νέες εξελίξεις σημειώνονται τακτικές διασφάλισης χρηματοδοτήσεων για τα μεσογειακά προϊόντα (βαμβάκι, ελαιόλαδο, καπνός, κ.ά.) και απλοποίηση του συστήματος επιδοτήσεων. Σε ότι αφορά το τελευταίο, τα χρήματα πλέον φθάνουν απευθείας πλέον στον παραγωγό με την Ενιαία Αποδεδειγμένη Ενίσχυση, η οποία αποσυνδέει την ενίσχυση από το είδος και την ποσότητα καλλιέργειας και την μετατρέπει σε σταθερή εισοδηματική βάση. Το δε ποσό της ενίσχυσης προκύπτει από τον μέσο όρο των ενισχύσεων κάθε τριετίας, γνωστό και ως Ιστορικό Μοντέλο, το οποίο έχει υιοθετήσει και η Ελλάδα αλλά υπάρχουν και άλλες επιλογές που εφαρμόζονται από άλλες χώρες. Η ενιαία ενίσχυση συμπληρώνεται από ειδικές ενισχύσεις (Πετμεζάς, 2012).

Εξίσου σημαντική μεταβολή της περιόδου είναι και το Εθνικό Απόθεμα, το δικαίωμα δηλαδή που έχει κάθε Κράτος- Μέλος να παρακρατά ως και το 3% του συνολικού αριθμού των δικαιωμάτων αναλογικά από κάθε παραγωγό. Στην Ελλάδα παρακρατάτε το 2%, ενώ το Εθνικό Απόθεμα χρησιμοποιείται από το 2002 για την παροχή δικαιωμάτων σε νέους αγρότες, όπως επίσης και για την κάλυψη περιπτώσεων βίας η εξαιρετικών περιπτώσεων όπως ο θάνατος γεωργού, κτλ.. Τέλος ορισμένες άλλες αλλαγές της μεταρρύθμισης του 2004 αφορούσαν (<http://www.minagric.gr/>):

- Το ύψος της κοινοτικής συμμετοχής στις δαπάνες των προγραμμάτων για τις αγροπεριβαλλοντικές δράσεις
- Ειδική ρύθμιση για την διαχείριση του Εθνικού Αποθέματος προς όφελος των νέων αγροτών.
- Ενίσχυση της Ενεργειακής Καλλιέργειας (π.χ. βιοκαύσιμα)
- Πριμοδότηση της Γαλακτοπαραγωγής
- Πριμοδότηση Ποιότητας Σκληρού Σίτου
- Ενίσχυση παραγωγής καρπών με κέλυφος.

3.5 ΚΟΙΝΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ & ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η ελληνική αγροτική παραγωγή αντιμετωπίζει μέχρι και σήμερα δυσχέρειες οι οποίες οφείλονται σε σημαντικές διαρθρωτικές αδυναμίες (μικρό μέγεθος εκτάσεων, διαμόρφωση εδάφους, κ.ά.), το υψηλό κόστος παραγωγής συγκρίσει με το μέσο όρο των άλλων Κρατών- Μελών της Ε.Ε.. Το αποτέλεσμα είναι η διαμόρφωση μιας δυσμενής θέσης για την χώρα μας σε ότι αφορά την ανταγωνισμό, αλλά και το γεωργικό προφίλ της τόσο στην εσωτερική όσο και στην κοινοτική και διεθνή αγορά (Μαραβέγιας, 1992).

Μέχρι και την εισαγωγή της χώρας μας στην Ε.Ο.Κ., οι προσπάθειες της πολιτικής ηγεσίας αλλά και των αγροτών είχαν ως σκοπό να μειώσουν τις παραπάνω αδυναμίες και συνακόλουθα να ανεβάσουν το βιοτικό επίπεδο του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού. Παρ' όλες τις προσπάθειες, η δυνατότητα της ανάπτυξης του ελληνικού Αγροτικού Τομέα στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, περιορίστηκε σημαντικά (Μαραβέγιας, 1992).

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω η παγκόσμια νομιμοποίηση της Κ.Α.Π. και των αγροτικών πολιτικών παγκοσμίως έγινε με την θέσπιση των κανόνων της GATT από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (Π.Ο.Ε.) το 1993, οπότε οι νέες μεταρρυθμίσεις της Κ.Α.Π. εφαρμόστηκαν στη χώρα μας από την 1η/10ου/2006 και την μείωση των ενισχύσεων να μην επιβαρύνει ή να επιβαρύνει ελάχιστον τον Αγροτικό μας Τομέα. Το αποτέλεσμα ήταν η θέσπιση ευνοϊκών μέτρων για νέες επενδύσεις και τους νέους έλληνες αγρότες. Ο σημαντικός ρόλος της Ελλάδας στην εφαρμογή της Κ.Α.Π. αναφέρθηκε από τον ενεργό ρόλο που διαδραμάτισε η χώρα στη διεκδίκηση και σύναψη συμφωνίας με τους κύριους εμπορικούς εταίρους του Π.Ο.Ε. και την αναθεώρηση της δασμολογικής προστασίας για κάποιος προϊόντα, όπως για παράδειγμα το ρύζι. Το αποτέλεσμα είναι η εγχώρια παραγωγή να προστατεύεται από την αθρόα εισαγωγή προϊόντων σε χαμηλές τιμές (<http://www.minagric.gr/>).

Η στρατηγική πολιτική της εκάστοτε ελληνικής κυβέρνησης προβλέπει την αξιοποίηση κάθε μέτρου ανάπτυξης με αναφορά στην γεωργία και είχε την προτεραιότητα στου πόρους του 4ου Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης για το 2016- 2013

με σκοπό την διατήρηση και προώθηση ενός βιώσιμου και πολυλειτουργικού μοντέλου στην ευρωπαϊκή και κατ' επέκταση ελληνική γεωργία. Σε ότι αφορά τα αγροτικά θέματα της Ε.Ε., υπερασπίζεται τα συμφέροντά της και αντιδρά σε μη συμφέρουσες για την ελληνική γεωργία προτάσεις (Αρσενίου, 2014).

Σε κάθε σύστημα υπάρχουν τα θετικά και τα αρνητικά. Η Ε.Ε. έχει υιοθετήσει εδώ και χρόνια ένα συγκεκριμένο μοντέλο γεωργικής ανάπτυξης, το οποίο ανταποκρίνεται στις κοινωνικές απαιτήσεις των πολιτών σε ότι αφορά την παραγωγή και ασφάλεια των τροφίμων, τα περιβαλλοντικά πρότυπα, την προστασία του αγροτικού τοπίου, τις σχέσεις με τις αναπτυσσόμενες χώρες και ουσιαστικό ανταλλάγματα για τους καταβαλλόμενους φόρους. Σε αυτή την πολιτική, η Κ.Α.Π. αποτελεί το όχημα υλοποίησης κάθε επιδίωξης για όλη την Ευρώπη αλλά και τη χώρα μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο: ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΥΦΕΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ

4.1 ΠΑΓΙΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Η ελληνική γεωργία έχει συμβάλει με πολλούς τρόπους στη γενικότερη ανάπτυξη της χώρας, ως ένας από τους βασικούς τομείς της οικονομίας αλλά και με συνεισφορά σε πολλούς άλλους τομείς, σχετικούς με την ανάπτυξη της υπαίθρου, τη διατροφική ασφάλεια, κλπ. Μετά το 1981, λειτουργώντας μέσα στο πλαίσιο της ΚΑΠ, προσανατολίστηκε όλο και περισσότερο προς την κατεύθυνση της είσπραξης επιδοτήσεων, γεγονός που την κατέστησε περισσότερο ευάλωτη στις διεθνείς διακυμάνσεις και την απομάκρυνε από τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα. Με άλλα λόγια, τη μετατόπισε σ' ένα επίπεδο ανταγωνισμού στον οποίο δεν θα μπορούσε να αντεπεξέλθει επιτυχώς γιατί έλειπαν εκ των πραγμάτων δύο βασικές προϋποθέσεις, η άφθονη καλλιεργήσιμη γη ή/και το πολύ χαμηλό κόστος εργασίας (Τόγιας, 2013).

Σύμφωνα με τις διαχρονικές επιδόσεις της ελληνικής γεωργίας, το παραγωγικό αποτέλεσμα της ελληνικής γεωργίας εμφανίζει μια μεικτή εικόνα μετά το 1993. Ειδικότερα, η αξία του παραγόμενου προϊόντος, εκφρασμένη σε σταθερές τιμές, δηλαδή η παραγόμενη ποσότητα, αυξάνεται κατά 10% μέχρι το 2000 και μετά από διαδοχικές αυξομειώσεις πέφτει το 2010 περίπου στο επίπεδο του 1993. Σημαντική πτώση της παραγωγής κατά 10 ποσοστιαίες μονάδες σημειώθηκε τις περιόδους 2000-03 και 2005-07, μικρή άνοδος το 2008 και στη συνέχεια ελαφρά κάμψη. Οι μεταβολές του παραγόμενου προϊόντος προσδιόρισαν και τη διαχρονική πορεία της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας της γεωργίας. Σε όλη τη μετά το 1993 περίοδο, αυξήθηκε μέχρι 15% σε σταθερές τιμές, ενώ το 2007 είχε πέσει 7 μονάδες κάτω απ' το επίπεδο του 1993. Πολύ σημαντική ήταν η αύξησή της το 2003-04, καθώς και η άνοδος κατά 5 μονάδες την περίοδο 2007-09. Παρότι το 2010 εμφανίζει μια πολύ μικρή κάμψη, η εικόνα της τελευταίας τριετίας είναι ενθαρρυντική, με δεδομένη την κρίση και τώρα πια βαθιά ύφεση της ελληνικής οικονομίας. Η καθαρή προστιθέμενη αξία σε τιμές συντελεστών παραγωγής, δηλ. το καθαρό εισόδημα όλων των παραγωγικών συντελεστών των εκμεταλλεύσεων, ακολουθεί στην Ελλάδα μια συνεχή πτωτική πορεία στην περίοδο 1995-2004, στη συνέχεια παραμένει σχεδόν σταθερό, εκτός από

μια μικρή άνοδο το 2007 και μια σημαντική πτώση το 2010, οπότε και καταλήγει στο 80% του αντίστοιχου δείκτη για το 1993 (Τόγιας, 2013).

Ξεκάθαρα πτωτική είναι η πορεία που ακολουθεί το γεωργικό οικογενειακό εισόδημα (ΓΟΕ) στο σύνολο της ΕΕ-15 στην Ελλάδα και τις υπόλοιπες μεσογειακές χώρες της ΕΕ. Για την Ελλάδα, η πτώση είναι σταθερή μετά το 1994, οπότε ο δείκτης καταλήγει το 2010 στο μισό περίπου του επιπέδου που είχε το 1993. Δηλαδή, μέσα σε 15 χρόνια, το συνολικό καθαρό εισόδημα που απομένει σε όλες τις ελληνικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις μειώθηκε περίπου στο μισό. Η σημασία των διαπιστώσεων αυτών είναι προφανής, δεδομένου ότι το ΓΟΕ περιλαμβάνει την αμοιβή των ιδιοκτητών συντελεστών παραγωγής (εδάφους, εργασίας, κεφαλαίου) και το καθαρό κέρδος (ή τη ζημιά) των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Επειδή οι απασχολούμενοι γενικά μειώνονται, τόσο το απόλυτο ύψος όσο και ο ρυθμός μεταβολής του εν λόγω δείκτη διαφοροποιούνται σε σχέση με τον προηγούμενο. Για την Ελλάδα, ο δείκτης κατά την πενταετία 2004-09 είχε σταθεροποιηθεί σχεδόν στο 90% της τιμής που είχε το 1993. Το 2010, όμως, το ΓΟΕ ανά πλήρως απασχολούμενο στην Ελλάδα σημειώνει σημαντική πτώση, γεγονός που πιθανόν να οφείλεται και στην πρόσφατη αύξηση των απασχολούμενων στη γεωργία. Ακόμα μεγαλύτερη είναι η πτώση του γεωργικού εισοδήματος, του ΓΟΕ ανά εκμετάλλευση. Σε σταθερές τιμές, το γεωργικό οικογενειακό εισόδημα ανά εκμετάλλευση, μετά από μια άνοδο κατά 12 μονάδες την περίοδο 1993-95, μειώνεται διαρκώς και φθάνει το 2007 στα 2/3 του επιπέδου του 1993 (Τόγιας, 2013).

Εκτός όμως απ' τη σημαντική μείωση του ΓΟΕ σε απόλυτους όρους, αλλάζει και η σύνθεσή του. Μέχρι το 2000, τα 2/3 του ΓΟΕ προέρχονταν απ' το εισόδημα που αποκόμιζαν οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις από την αγορά και το υπόλοιπο 1/3 από τις επιδοτήσεις. Στα επόμενα χρόνια, η ποσοστιαία συμμετοχή των επιδοτήσεων αυξάνεται διαρκώς, με αποτέλεσμα μετά το 2008 να ξεπερνά το 60%. Η εικόνα αυτή διαφοροποιείται σημαντικά μεταξύ των επιμέρους τύπων γεωργικών εκμεταλλεύσεων, με χαρακτηριστικά παραδείγματα, το βαμβάκι και τον καπνό, που εμφάνιζαν για πολλά χρόνια αρνητικό εισόδημα απ' την αγορά και ταυτόχρονα επιδοτήσεις πολύ υψηλότερες των άλλων κλάδων. Στον αντίποδα βρίσκονται τα κηπευτικά και τα εσπεριδοειδή. Η ανισότητα αυτή μεταξύ των επιμέρους κλάδων παραγωγής, οδήγησε

σε μεγάλη ανισότητα στην κατανομή των ενισχύσεων και μεταξύ των διαφόρων περιοχών της χώρας (Τόγιας, 2013).

Η διεθνής ανταγωνιστικότητα της ελληνικής γεωργίας, όπως αποτυπώνεται στο αγροτικό εμπορικό ισοζύγιο (ΑΕΙ), αποτελεί άλλο ένα κρίσιμο στοιχείο των συνολικών επιδόσεων της. Με την εκτροπή εμπορίου που ακολούθησε την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ/ΕΕ, το ΑΕΙ από τις αρχές της δεκαετίας του '80 μετατράπηκε από πλεονασματικό σε ελλειμματικό. Μέχρι το 1998 το έλλειμμα κυμαινόταν γύρω 1 δισεκ. €, από κει και πέρα όμως επιδεινώνεται διαρκώς, για να καταλήξει το 2009 στα 2,3 δισεκ. €. Αξιοσημείωτη είναι η αύξηση της αξίας των εξαγωγών την τελευταία πενταετία 47%, ταυτόχρονα, όμως, αυξάνονται και οι εισαγωγές. Οπότε την περίοδο αυτή οι εξαγωγές αποτελούν περίπου το μισό των εισαγωγών. Η εικόνα αυτή βελτιώνεται ελαφρά, αν στα προηγούμενα στοιχεία προστεθεί και το εμπόριο του βαμβακιού, με τις συνολικές αγροτικές εξαγωγές το 2009 να ανέρχονται σε 3,56 δισεκ. €, τις συνολικές εισαγωγές στα 5,62 δισεκ. € και το ισοζύγιο στα -2,06 δισεκ. €. Αξίζει να επισημανθεί η μείωση του ελλείμματος του ΑΕΙ το 2009 κατά 0,4 δισεκ. €, ως αποτέλεσμα της σταθεροποίησης των εξαγωγών και της μείωσης των εισαγωγών. Εξάλλου, τα αγροτικά προϊόντα εμφανίζουν έναν από τους χαμηλότερους δείκτες διεθνούς ανταγωνιστικότητας στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας (δείκτης Balassa (Τόγιας, 2013).

Επίσης, παρά το σοβαρό πρόβλημα αποεπένδυσης που αντιμετωπίζει εδώ και πολλά χρόνια η ελληνική γεωργία- όπως άλλωστε συμβαίνει και διεθνώς – τα πρόσφατα στοιχεία δείχνουν μια σαφή πορεία ανάκαμψης των επενδύσεων μετά το 2004. Τέλος, τα επίσημα στοιχεία δείχνουν ότι, από το τρίτο τρίμηνο του 2007 μέχρι το τρίτο τρίμηνο του 2010, η απασχόληση στη γεωργία αυξήθηκε κατά 39.000 άτομα, όταν την ίδια περίοδο η μεταποίηση έχασε 97.200 άτομα. Η αύξηση αυτή αφορά κατά 85% τα μέλη των αγροτικών νοικοκυριών και κατά 15% τη μισθωτή απασχόληση. Επομένως, με βάση πάντα τα επίσημα στοιχεία, η γεωργία όχι μόνο διατηρεί, αλλά αυξάνει τις θέσεις ανθρώπινης απασχόλησης, μέσα σε μια πολύ δύσκολη οικονομική συγκυρία. Η αύξηση αυτή προέρχεται τόσο από νεαρά άτομα που επιλέγουν την οικογενειακή εκμετάλλευση για να απασχοληθούν, όσο και από πρώην εργαζόμενους σε άλλους τομείς, οι οποίοι τώρα δραστηριοποιούνται στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Έτσι, η γεωργία φαίνεται μετά τα μέσα του 2007 να ανακτά τις θέσεις

απασχόλησης που είχαν χαθεί από τις αρχές του 2006, όταν άρχισε η εφαρμογή της τελευταίας αναθεώρησης της ΚΑΠ (Τόγιας, 2013).

Μετά την έκθεση των παραγωγικών και οικονομικών επιδόσεων της ελληνικής γεωργίας, σταχυολογούμε ορισμένα από τα προβλήματά της που μπορεί μεν να συζητιούνται λιγότερο αλλά είναι από τα πλέον κρίσιμα. Το πρώτο πρόβλημα ήταν η κυριαρχία της εισπρακτικής λογικής έναντι της μακροπρόθεσμης αναπτυξιακής στρατηγικής. Αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές πριν την εισαγωγή του ευρώ, όταν υπήρχε η δυνατότητα σε όλες τις χώρες της ΕΕ να έχουν μια «πράσινη» ισοτιμία του εθνικού τους νομίσματος, διαφορετική από την τρέχουσα συναλλαγματική ισοτιμία με το ecu. Έτσι, μολονότι οι τιμές παρέμεναν στάσιμες ή μειώνονταν σε ecu, μπορούσαν να αυξάνονται σε δραχμές, λόγω ετεροχρονισμένης αναπροσαρμογής της πράσινης ισοτιμίας, γεγονός, όμως, που συνοδευόταν από αρνητικά νομισματικά εξισωτικά ποσά για την Ελλάδα, τα οποία λειτουργούσαν ως φόροι στις εξαγωγές και ως επιδότηση στις εισαγωγές της. Αυτό ακριβώς συνέβη σε διάφορους κλάδους, όπως η βοοτροφία, λόγω της υπερτιμημένης «πράσινης» δραχμής για το βόειο κρέας και το γάλα. Η τακτική αυτή συνεχίστηκε μέχρι το 1995, οπότε άλλαξε το όλο καθεστώς, ενόψει της εισαγωγής του ευρώ λίγα χρόνια αργότερα. Η πολιτική αυτή επέτρεπε τη δημιουργία εισοδηματικών ψευδαισθήσεων που δεν ανταποκρίνονταν στο παραγωγικό αποτέλεσμα, ήταν δε ένας από τους βασικότερους λόγους της καθήλωσης και υποχώρησης της εγχώριας παραγωγής και της επιβάρυνσης του εμπορικού ισοζυγίου (Τόγιας, 2013).

Το δεύτερο πρόβλημα είναι η μη αξιοποίηση των δυνατοτήτων παραγωγής των ήδη πιστοποιημένων προϊόντων. Η Ελλάδα μετά από πολύχρονες και συστηματικές προσπάθειες έχει καταφέρει να κατοχυρώσει 88 προϊόντα της ως πιστοποιημένα με ειδικά σήματα (ονομασίας προέλευσης και γεωγραφικής ένδειξης). Σε πολλές περιπτώσεις, τα σήματα αυτά παραμένουν «ανενεργά», καθώς τα αντίστοιχα προϊόντα πωλούνται ως συμβατικά- πρόβλημα που συναντάται και σε βιολογικά προϊόντα- με αποτέλεσμα να μην ωφελούνται, ούτε οι παραγωγοί των προϊόντων, ούτε και οι τοπικές οικονομίες, αφού αυτά τα προϊόντα θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως οχήματα για την αναβάθμιση των τοπικών και περιφερειακών οικονομιών. Το γεγονός αυτό δείχνει επιπλέον την ελάχιστη πρόοδο που έχει συντελεστεί στη συλλογική διαχείριση ενός κοινού αγαθού, η οποία προϋποθέτει τον συντονισμό στο επίπεδο των παραγωγών, των

τυποποιητών, κ.λπ., και τη μακροχρόνια δέσμευση για την επίτευξη ενός ποιοτικού αποτελέσματος. Ως πενιχρές επιδόσεις στον τομέα της συλλογικότητας είναι το επόμενο μεγάλο ζήτημα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Ομάδων Παραγωγών (ΟΠ) στα οπωροκηπευτικά, έναν από τους σημαντικότερους κλάδους της ελληνικής γεωργίας. Οι ΟΠ, μαζί με την υποχρεωτική τυποποίηση και την εφαρμογή προτύπων ποιότητας, ήταν πάντα τα βασικά στοιχεία του πλαισίου πολιτικής για τα οπωροκηπευτικά. Οι ΟΠ συγκροτήθηκαν και λειτούργησαν με κοινοτική και εθνική στήριξη, αντί όμως να συντονίσουν τα μέλη τους σε ενέργειες σχετικές με την παραγωγή και την προώθηση της εμπορίας, δραστηριοποιήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά στη διαδικασία των αποσύρσεων («χωματερών»). δηλ. ενός μέτρου που είχε προβλεφθεί ως μια έκτακτη δυνατότητα σε περιόδους υπερπαραγωγής. Από το 1997, η διαδικασία της απόσυρσης αντικαταστάθηκε από τα «Επιχειρησιακά Ταμεία», τα οποία συστήνονται από τις ΟΠ με στόχο και πάλι την προώθηση της παραγωγής και της εμπορίας των οπωροκηπευτικών και με κόστος που καλύπτεται κατά 50% από τους παραγωγούς (ένα μέρος της οποίας μπορούσε να καλυφθεί απ' το κράτος) και κατά 50% από την ΕΕ. Το αποτέλεσμα, όμως, και αυτής της μεταρρύθμισης ήταν για την Ελλάδα πενιχρό. Η μικρή συμμετοχή των αγροτών σε ΟΠ, σε συνδυασμό με τη μη συμβολή του κράτους στο κόστος των «Επιχειρησιακών Ταμείων», είχε αποτέλεσμα οι εισπράξεις της Ελλάδας για τα οπωροκηπευτικά απ' τον κοινοτικό προϋπολογισμό να μειωθούν κατά 56% την περίοδο 1995-2005, όταν οι εισπράξεις της Ισπανίας αυξήθηκαν κατά 9% (Τόγιας, 2013).

Ένα άλλο ζήτημα είναι η ποιότητα του αναπτυξιακού σχεδιασμού για την ελληνική ύπαιθρο. Η χώρα έχει ήδη μια 25ετή εμπειρία από τον σχεδιασμό και την εφαρμογή πολυετών αναπτυξιακών προγραμμάτων, με τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα και τις τέσσερις προγραμματικές περιόδους (τρία ΚΠΣ και ένα ΕΣΠΑ) που ακολούθησαν. Σημαντικό τμήμα των προγραμμάτων αυτών είναι τα προγράμματα αγροτικής ανάπτυξης. Εκτός από τα αδιαμφισβήτητα οφέλη – ποσοτικά και ποιοτικά – από την εφαρμογή των εν λόγω αναπτυξιακών προγραμμάτων, υπάρχουν ορισμένα σοβαρά διαχρονικά προβλήματα, όπως π.χ. οι λεγόμενες ανειλημμένες υποχρεώσεις, δηλαδή η επιβάρυνση του Επιχειρησιακού Προγράμματος κάθε προγραμματικής περιόδου με υποχρεώσεις που απορρέουν από νομικές δεσμεύσεις της προηγούμενης περιόδου. Το πρόβλημα αυτό δημιουργείται από την ένταξη στο εκάστοτε πρόγραμμα πολλών έργων, όταν είναι γνωστό ότι έχουν εξαντληθεί οι σχετικοί πόροι του

προγράμματος, με αποτέλεσμα τα ποσά αυτά να επιβαρύνουν το πρόγραμμα της επόμενης περιόδου. Την πρακτική αυτή ακολουθούν ανελλιπώς όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις, με αποτέλεσμα στο πρόγραμμα αγροτικής ανάπτυξης «Αλέξανδρος Μπαλαταζής», το οποίο εφαρμόζεται στην περίοδο 2007-2013, το 30% της εγκεκριμένης δημόσιας δαπάνης (το 1,6 από τα 5,3 δισεκ. €) να αφορά ανειλημμένες υποχρεώσεις της προηγούμενης προγραμματικής περιόδου. Ειδικότερα, το πρόβλημα αυτό αφορά στο 34% της δημόσιας δαπάνης του μέτρου των επενδυτικών ενισχύσεων στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, στο 10% του μέτρου των Νέων Γεωργών και στο σύνολο σχεδόν του μέτρου των γεωργοπεριβαλλοντικών ενισχύσεων (Τόγιας, 2013).

Στα διαχρονικά προβλήματα, τέλος, πρέπει να αναφερθεί η ανυπαρξία σύνδεσης επιστημονικής έρευνας και σχεδιασμού/ εφαρμογής αγροτικής πολιτικής. Δεν υπάρχει κανένας μηχανισμός μόνιμης «διάχυσης» των αποτελεσμάτων της επιστημονικής έρευνας στον τρόπο με τον οποίο σχεδιάζεται και εφαρμόζεται η αγροτική πολιτική, εκτός από κάποιες σπάνιες και αποσπασματικές περιπτώσεις. Έτσι, δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς με ποια κριτήρια σχεδιάζεται η αγροτική πολιτική και με ποιον τρόπο εφαρμόζεται από έναν διοικητικό μηχανισμό που έχει υποβαθμίσει ένα μεγάλο μέρος του επιστημονικού του δυναμικού σε απλούς διεκπεραιωτές εγγράφων (Τόγιας, 2013).

4.2 Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΕΧΟΥΣΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Η κρίση στον Αγροτικό Τομέα στη χώρα μας, αποτελεί το σύνθετο αποτέλεσμα της γενικότερης παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης αλλά και της κρίσης του παραγωγιστικού γεωργικού μοντέλου των πρόσφατων αναθεωρήσεων της Κ.Α.Π. και της αλλαγής των σχέσεων μεταξύ αγροτικού και αστικού χώρου. Το αποτέλεσμα είναι αν επηρεάζονται διαρκώς οι μορφές και οι ευκαιρίες απασχόλησης και εισοδήματος.

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν αναλύσαμε την πορεία ανάπτυξης του Αγροτικού Τομέα στην Ελλάδα και την Ευρώπη, αλλά και το πώς προχώρησε η γεωργία στην χώρα μας υπό της επιρροές της Κ.Α.Π. Τη δεκαετία του 1980, ο Αγροτικός Τομέας ενισχύθηκε περαιτέρω στο πλαίσιο της Κ.Α.Π., ωστόσο ο προσανατολισμός ήταν περισσότερο στην λογική είσπραξης επιδοτήσεων παρά στην αναδιάρθρωση και στις επενδύσεις, εκεί όπου η γεωργία διαθέτει συγκριτικά πλεονεκτήματα μα καταστεί ευάλωτη στον διεθνή ανταγωνισμό και σε συγκυρίες με όρους που δεν θα μπορούσε να ανταπεξέλθει δεδομένης της στενότητας γεωργικής καλλιεργήσιμης γης αλλά και των χρόνιων διαρθρωτικών αδυναμιών της σε όλα τα στάδια παραγωγής (Καρανικόλας & Μαρτίνο, 2011).

Η πρόσφατη οικονομική κρίση απέδειξε με τον πλέον χαρακτηριστικότερο τρόπο το στρεβλό μοντέλο ανάπτυξης που ακολούθησε η Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες με πιο χαρακτηριστικό την παραγωγική αναποτελεσματικότητα του αγροτικού τομέα, παρά την αθρόα εισροή ευρωπαϊκών χρηματικών πόρων (Καρανικόλας & Μαρτίνο, 2011). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι πως, ενώ η χώρα κατά την εισαγωγή της στην Ε.Ο.Κ. το 1981 ήταν αυτάρκης στα βασικά είδη διατροφής, σήμερα παρουσιάζει ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο αγροτικών προϊόντων, όπου μεταξύ των εισαγόμενων ειδών προς κάλυψη διατροφικών αναγκών αξιοσημείωτες είναι οι εισαγωγές δημητριακών και παρασκευασμάτων τους όπως και οπωροκηπευτικών. Μετά λύπης λοιπόν διαπιστώνουμε πως ο Αγροτικός Τομέας σε όλη αυτή τη μακρά πορεία της ευρωπαϊκής θεσμικής και χρηματοδοτικής υποστήριξης της δεν κατάφερε να αυξήσει την προστιθέμενη αξία της παραγωγής ούτε στην λογική του παραγωγικού μοντέλου ούτε στο πλαίσιο ενός εναλλακτικού αγροεδαφικού μοντέλου. Περαιτέρω, η ίδια η γεωργική δραστηριότητα αποδυναμώθηκε δραματικά στο επίπεδο των τοπικών αγροτικών κοινοτήτων ως επαγγελματική επιλογή και

εισοδηματική στόχευση, ως τεχνογνωσία και επενδυμένο κοινωνικό κεφάλαιο, ως αξίες και συμβολισμοί του καθημερινού βίου (Λουλούδης & Μαραβέγιας, 1999).

Η κρίση της ελληνικής οικονομίας αποτυπώνεται σε όλα σχεδόν τα μακροοικονομικά μεγέθη, τα οποία από το 2009 παρουσιάζουν επιδείνωση. Στην πραγματικότητα, η ελληνική οικονομία έχει εισέλθει σε βαθιά ύφεση, καθώς για το 2010 ο μέσος ρυθμός μείωσης του ΑΕΠ θα υπερéβει το 4% (Τράπεζα της Ελλάδος, 2011). Η συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας έχει πια επεκταθεί σε όλους τους τομείς· αξίζει να επισημανθεί ότι ο μόνος τομέας του οποίου το προϊόν αυξήθηκε το 2010 ήταν ο πρωτογενής, διαπίστωση που όπως είδαμε ισχύει και για την απασχόληση. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ (2011), οι τιμές παραγωγού χωρίς επιδοτήσεις αυξήθηκαν κατά μέσο όρο το 2010 σε σχέση με το 2009 κατά 12,6%, όταν οι τιμές των μέσων παραγωγής αυξήθηκαν κατά 4,2%. Η αύξηση αυτή αντανακλά σε μεγάλο βαθμό τις γενικότερες εξελίξεις στις διεθνείς αγορές.

Η πρόσφατη διεθνής κρίση του 2007- 2008 δημιούργησε τις συνθήκες για πολύ έντονες ανοδικές και καθοδικές τάσεις στις τιμές των διεθνώς εμπορεύσιμων προϊόντων, στις τιμές του πετρελαίου και στην ισοτιμία ευρώ-δολαρίου. Στην αστάθεια των τιμών συνέβαλε και η κλιματική αλλαγή, που εκδηλώνεται τα τελευταία χρόνια με ακραία καιρικά φαινόμενα σε χώρες παραγωγής μεγάλων ποσοτήτων γεωργικών προϊόντων (εκτεταμένες ξηρασίες και πλημμύρες). Οι διεθνείς αυτές εξελίξεις επηρεάζουν άμεσα την ελληνική γεωργία, σε συνδυασμό πάντα με τις αυξημένες ανταγωνιστικές πιέσεις που δέχεται εντός της ΕΕ. Έτσι, π.χ. παράλληλα με την άνοδο των διεθνών τιμών το 2007-08 και τη συνακόλουθη πτώση, είχαμε στην Ελλάδα μεταξύ 2006 και 2007 αύξηση της τιμής παραγωγού του σκληρού σιταριού κατά 67% και της τιμής του βαμβακιού κατά 28%. Την επόμενη χρονιά η τιμή του βαμβακιού πέφτει κατά 37% και τη μεθεπόμενη του σκληρού σιταριού κατά 29%. Το 2010 η τιμή του βαμβακιού στην Ελλάδα διπλασιάστηκε σε σχέση με το 2009, ενώ του σκληρού σιταριού μειώθηκε κατά 11%. Εξάλλου, η τιμή παραγωγού του αραβόσιτου αυξάνεται το 2007 κατά 60% σε σχέση με το 2006, τα επόμενα δύο χρόνια πέφτει αρκετά, λόγω εντονότατου ανταγωνισμού από τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, που έχουν χαμηλότερο κόστος παραγωγής, ενώ το 2010 η παγκόσμια τάση για άνοδο της τιμής του προϊόντος οδηγεί και την εγχώρια τιμή σε άνοδο κατά 35%, σε σχέση με το 2009 (Τόγιας, 2013).

Οι αυξήσεις αυτές στις τιμές παραγωγού την περίοδο 2006- 07 σχετίζονται με την αύξηση της παραγωγής το 2008 και τη θετική πορεία των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων και τροφίμων, οι οποίες, όπως και το σύνολο των ελληνικών εξαγωγών, παρουσιάζουν τελευταία μια σχετικά καλή εικόνα, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα μακροοικονομικά μεγέθη. Στην αύξηση των γεωργικών εξαγωγών κατά 47% την τελευταία πενταετία έχει συμβάλει αναμφίβολα και η ανάκαμψη των οικονομιών που αποτελούν μεγάλες εξαγωγικές αγορές για την Ελλάδα. Η πορεία αυτή φαίνεται να συνεχίζεται και το 2010, με αύξηση των εξαγωγών σε πολλά προϊόντα, όπως π.χ. τα επώνυμα ελληνικά κρασιά, των οποίων οι εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 7% σε αγορές-στόχους , όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Γερμανία, η Ρωσία και η Κίνα. Αυτό βεβαίως δε σημαίνει ότι χρόνια προβλήματα έπαψαν να υπάρχουν. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, για ένα προϊόν στρατηγικής σημασίας, όπως το ελαιόλαδο, μόνον το 15% από την ποσότητα που εξάγεται είναι τυποποιημένο και από αυτήν ένα πολύ μικρό ποσοστό είναι πιστοποιημένο ή βιολογικό. Η σημασία αυτού του γεγονότος είναι προφανής, δεδομένου ότι το τυποποιημένο εξάγεται σε τιμή διπλάσια από το χύμα (Λιάμης 2011). Κατά τα' άλλα, ο... χορός καλά κρατεί, με τις τιμές τελικού καταναλωτή να είναι από δύο έως πέντε φορές μεγαλύτερες των τιμών παραγωγού και το χάσμα αυτό σε πολλές περιπτώσεις να διευρύνεται από τον Νοέμβριο του 2008 μέχρι τον Δεκέμβριο του 2010 (Αγροτικός Συνεργατισμός, 2011).

Η πρόσφατη όξυνση της δημοσιονομικής κρίσης στην Ελλάδα έχει μια σειρά αρνητικές συνέπειες, οι οποίες έχουν ήδη αρχίσει να γίνονται αισθητές. Οι περικοπές των δημοσίων δαπανών αναμένεται να επηρεάσουν την ορθολογική ανακατανομή του επιστημονικού προσωπικού στις κεντρικές και περιφερειακές γεωργικές υπηρεσίες, η οποία, άλλωστε, ποτέ δεν ήταν η ενδεδειγμένη σ' ό,τι αφορά την παροχή κατάλληλης τεχνογνωσίας προς τους αγρότες για την επίλυση των χρόνιων οργανωτικών και τεχνολογικών προβλημάτων. Επίσης, τα μεγάλα ελλείμματα του προϋπολογισμού δεν επιτρέπουν στο ελληνικό κράτος να καλύψει τη δική του συμμετοχή στα συγχρηματοδοτούμενα αναπτυξιακά προγράμματα της γεωργίας και του αγροτικού χώρου, πρόβλημα που είχε εμφανιστεί και στο παρελθόν. Αυτό αφορά πληθώρα μέτρων πολιτικής, όπως επενδυτικές ενισχύσεις, αγροτοπεριβαλλοντικά μέτρα και προώθηση ελληνικών προϊόντων σε αγορές του εξωτερικού. Η προσπάθεια αύξησης των δημοσίων εσόδων μέσω, π.χ., της αύξησης των συντελεστών του ΦΠΑ, αναμένεται να προκαλέσει αύξηση του ΦΠΑ σε γεωργικές εισροές και άρα αύξηση του κόστους

παραγωγής, αύξηση του ΦΠΑ σε επενδυτικά αγαθά και άρα αύξηση του κόστους των επενδύσεων, κ.ο.κ. Τέλος, πολλές επιχειρήσεις του αγροτοδιατροφικού τομέα, όπως και οι υπόλοιπες επιχειρήσεις, αντιμετωπίζουν ήδη έλλειψη ρευστότητας, δυσκολίες στη δανειοδότηση, κ.λπ. Ενδεικτική είναι η περίπτωση των ελαιοπαραγωγών της Κρήτης, οι οποίοι λόγω της επείγουσας ανάγκης για εξασφάλιση ρευστότητας, προχώρησαν σε μαζικές πωλήσεις ελαιολάδου στα τέλη του Δεκεμβρίου του 2010, με αποτέλεσμα να πέσουν αρκετά οι τιμές του προϊόντος (Τόγιας, 2013).

Είναι ερευνητικά πλέον αποδεδειγμένο πως η αθρόα άφιξη ξένου εργατικού δυναμικού από χώρες κυρίως της Βαλκανικής και της Ασίας, κατά τη δεκαετία του 1990, επέτρεψαν την επιβίωση παραδοσιακών συστημάτων ή την εντατικοποίηση παραδοσιακών συστημάτων παραγωγής σε πεδινές περιοχές (Kasimis 2008). Δηλαδή, η ύπαρξη φθηνού εργατικού δυναμικού στον χώρο της γεωργίας παρέτεινε τον εφησυχασμό σε μη ανταγωνιστικούς τεχνικοπαραγωγικούς προσανατολισμούς σε σχέση με στρατηγικές αναδιάρθρωσης που ακολουθούνταν σε άλλες χώρες (Goussios, 2011).

Παρ' όλα αυτά η Γεωργία αποτελεί ένα αναπόσπαστο κομμάτι την ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας και διεκδικεί αυτή τη θέση και στο μέλλον. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στον Αγροτικό Τομέα της χώρας, οδήγησαν στην ανάδειξη και συνειδητοποίηση των λαθεμένων πολιτικών και στρατηγικών που ακολουθήθηκαν τα προηγούμενα χρόνια, καθώς επίσης και των ευκαιριών που έχασε ο αγροτικός πληθυσμός για την αύξηση του εισοδήματός του αλλά και την περαιτέρω αγροτική ανάπτυξη της ελληνικής επικράτειας. Λαμβάνοντας υπόψη την στροφή των νέων προς την γεωργική παραγωγή, αναζητώντας μια ευκαιρία επαγγελματικής αποκατάστασης και διεξόδου από την ανεργία, αυτό που μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα πως ο ελληνικός αγροτικός χώρος παρουσιάζει σχετική ανθεκτικότητα.

Ωστόσο, η οικονομική κρίση προσέφερε και εναλλακτικές μεθόδους για την αύξηση του αγροτικού εισοδήματος και την περαιτέρω ανάπτυξη του Αγροτικού Τομέα με την εισαγωγή νεωτερισμών. Σε αυτούς συγκαταλέγονται νέες δράσεις όπως ο Αγροτουρισμός, η προώθηση της Βιολογικής Καλλιέργειας ως μια πρακτικής με λιγότερο κόστος και μεγαλύτερο κέρδος και τέλος η παραγωγή Εναλλακτικών Προϊόντων.

4.3 ΕΞΩΓΕΩΡΓΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών, μετά το πόλεμο, γινόταν όλο και πιο έντονη η διαφορά μεταξύ γεωργικού και εξωγεωργικού εισοδήματος. Πίσω στο 1980 το κατά απασχολούμενο στη γεωργία ετήσιο γεωργικό εισόδημα ήταν μικρότερο του 50-55% του συνολικού εισοδήματος. Το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματος προερχόταν από άλλους τομείς της οικονομίας όπως ήταν ο τουρισμός, η βιομηχανία, η βιοτεχνία και το εμπόριο. Όπως ήταν φυσιολογικό, οι διαφορές αυτές εξηγούν την μεταστροφή των γεωργών αλλά και των μελών της οικογένειας τους σε απασχόληση άλλων εξωγεωργικών δραστηριοτήτων (Δαουτόπουλος κ.α., 2007)

Σύμφωνα με την απογραφή του 1971, τα άτομα που διέμεναν σε αγροτικές περιοχές αλλά δεν απασχολούνταν με τη γεωργία ή την κτηνοτροφία αποτελούσαν περίπου το 20% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των περιοχών αυτών. Στις πρώτες βέβαια μεταπολεμικές δεκαετίες οι δυνατότητες για εξωγεωργική απασχόληση ήταν περιορισμένες, έχοντας ως αποτέλεσμα την αδυναμία αντιμετώπισης του προβλήματος της αγροτικής ανεργίας και υποαπασχόλησης. Ως λύση αυτού του προβλήματος οι περισσότεροι "πρώην" αγρότες άρχισαν να στρέφονται στις τάξεις των εργατών-τεχνιτών, απασχολούμενοι σε οικοδομικές εργασίες στις μη-αστικές περιοχές ή συμπληρωματικά σε κτήματα μεγαλοκαλλιεργητών της περιοχής. Ένα άλλο μέρος απασχολούνταν σε τυχόν κοντινές βιομηχανίες και βιοτεχνίες, σε δημόσιες ή ιδιωτικές υπηρεσίες και με το εμπόριο. Υπήρχαν επίσης και εκείνοι που μετακινούνταν εποχιακά σε άλλες περιοχές απασχολούμενοι με τη συλλογή γεωργικών προϊόντων ή την υλοτομία (Δαουτόπουλος κ.α., 2007)

Ωστόσο, λόγω αυτής της μετακίνησης του γεωργικού πληθυσμού σε δραστηριότητες που δεν ήταν άμεσα παραγωγικές (μικρεμπόριο, τουρισμός κλπ) ξεκίνησε η αλλαγή των κοινωνικών τους στάσεων και της συμπεριφοράς τους. Άρχισαν τότε να απομακρύνονται από το σκληρό και λιτό παραδοσιακό πρότυπο της αγροτικής ζωής και να προσεγγίζουν όλο και περισσότερο τον αστικό τρόπο ζωής που είχε ως οδηγό του την "καταναλωτική συνείδηση". Όλο αυτό προερχόταν από την σχετικά εύκολη απόκτηση εισοδήματος και οδηγούσε περισσότερο στην κατανάλωση παρά στην επένδυση ή την αποταμίευση. Η απουσία αυτή ενδιαφέροντος για επενδύσεις στη γεωργία είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση της δυνατότητας βελτίωσης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων (Δαουτόπουλος κ.α., 2007)

Σήμερα, και κατά συνέπεια όλης αυτής της σειράς γεγονότων που προαναφέρθηκαν, σε πάρα πολλές περιοχές της υπαίθρου η γεωργία έχει πάψει πλέον να είναι η πιο σημαντική δραστηριότητα των αγροτικών κοινοτήτων. Η δραστηριότητα του αγροτικού νοικοκυριού έχει πλέον διαφοροποιηθεί και έχει στραφεί περισσότερο σε εναλλακτικές μορφές όπως ο τουρισμός, οι οποίες συμπληρώνουν και αντικαθιστούν το εισόδημα από τη γεωργία. (Κόκκαλη, 2012)

Ο τουρισμός, από τη πλευρά του, συμβάλλει σημαντικά στην ανάπτυξη εξωγεωργικής δραστηριότητας της υπαίθρου και ειδικότερα στην πολυδραστηριότητα των γυναικών, έχοντας ως αποτέλεσμα οικονομικά αλλά και κοινωνικά οφέλη όπως επίσης και τη μεταβολή της ταυτότητας των τοπικών κοινωνιών της υπαίθρου. Ιδιαίτερα η εμπλοκή σε εναλλακτικά και ήπια τουριστικά προγράμματα όπως είναι ο αγροτουρισμός και ο οικοτουρισμός οδηγεί στην υιοθέτηση φιλικών στάσεων προς το περιβάλλον και κατ' επέκταση στην προστασία και ανάδειξη των φυσικών πόρων ικανοποιώντας έτσι και τα σύγχρονα αιτήματα του πληθυσμού των αστικών κέντρων για προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και διαμονή κατά τη διάρκεια των διακοπών τους σε ένα διαφορετικό χώρο από εκείνο που αντικρίζουν στη καθημερινότητά τους. (Κόκκαλη, 2012)

Στη χώρα μας ο τουρισμός αποτελεί μια από τις σημαντικότερες δραστηριότητες και κατέχει κυρίαρχη θέση στον τριτογενή τομέα. Ο τουρισμός ήταν και εξακολουθεί να είναι καίριας σημασίας για την οικονομία της χώρας μας, καθώς θεωρείται η <<βαριά βιομηχανία>> της Ελλάδος. Μεγάλο τμήμα του πληθυσμού ασχολείται με τουριστικές δραστηριότητες και πολλές περιοχές εξαρτώνται από τον τουρισμό. Η Ελλάδα αποτελεί κορυφαίο τουριστικό προορισμό παγκοσμίως, καθώς το μεσογειακό κλίμα της είναι ιδανικό για τουρισμό καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Αν και ακόμη αποτελεί στόχο η δημιουργία μιας δυναμικής και βιώσιμης τουριστικής υποδομής για όλες τις εποχές του χρόνου, που θα ανταποκρίνεται στις προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα. (Κόκκαλη, 2012)

Μία από τις περιοχές της Ελλάδας που αποτελεί πόλο έλξης χιλιάδων τουριστών κατά τους μήνες Απρίλιο- Οκτώβριο είναι η Χαλκιδική και συγκεκριμένα το νότιο τμήμα του νομού που βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα. Προκειμένου να μελετήσουμε τις οικονομικο-κοινωνικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης στον αγροτικό χώρο, επιλέξαμε να εστιάσουμε στο Πευκοχώρι Χαλκιδικής, το οποίο

παλαιότερα ήταν μια καθαρά γεωργική κοινότητα αλλά πλέον με τη πάροδο του χρόνου και την είσοδο του τουρισμού στη χώρα μας αποτελεί έναν από τους δημοφιλέστερους καλοκαιρινούς προορισμούς της βόρειας Ελλάδας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο: ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

5.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος του τελευταίου μέρους της εργασίας είναι η ανάλυση της γεωργικής απασχόλησης σε σχέση με την οικονομική κρίση στο Πευκοχώρι Χαλκιδικής.

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ήταν η συμπλήρωση ερωτηματολογίου στόχος του οποίου ήταν η ανάλυση και συσχέτιση της οικονομικής κρίσης με τη γεωργική απασχόληση.

Συνολικά συμπληρώθηκαν 50 ερωτηματολόγια, από τις περίπου 500 οικογένειες του χωριού. Κριτήριο επιλογής των ερωτηθέντων ήταν η ενασχόληση έστω και ενός μέλους της οικογενείας με τη γεωργία και η ύπαρξη κάποιου εισοδήματος από αυτή τη μορφή απασχόλησης. Για την εξαγωγή καλύτερων και ασφαλέστερων συμπερασμάτων μόνο ένα μέλος ανά οικογένεια έλαβε μέρος στην έρευνα.

5.2 ΠΕΥΚΟΧΩΡΙ

Το Πευκοχώρι, το οποίο παλαιότερα ονομαζόταν Καψόχωρα, βρίσκεται 45 περίπου χιλιόμετρα νοτιότερα του ισθμού της Ποτίδαιας και στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου της Κασσάνδρας δίπλα στον Τορωναίο Κόλπο. Διοικητικά ανήκει στο Δήμο Κασσάνδρας της περιφέρειας κεντρικής Μακεδονίας. Από το 1999 μέχρι το 2010 ανήκε στο Δήμο Παλλήνης.

Δεν είναι δυνατό να γνωρίζει κανείς τη χρονολογία ιδρύσεώς του, ούτε πόσοι και από πού ήταν οι πρώτοι κάτοικοί του. Φημολογείται όμως, ότι κατάγονταν από την Ήπειρο, από τα νησιά των βόρειων Σποράδων και από την Εύβοια (Μπολίκας 2001).

Σήμερα, ο πληθυσμός του χωριού φτάνει τους 1.931 μόνιμους κατοίκους (απογραφή 2011), εκ των οποίων πολλοί κάτοικοι είναι μετανάστες από την Αλβανία, την Βουλγαρία και τη Ρωσία.

Κύρια απασχόληση των κατοίκων ήταν η δενδροκαλλιέργεια, όπως ελιές, εσπεριδοειδή και διάφορα άλλα καρποφόρα. Ορισμένες μάλιστα ελιές έχουν ηλικία 300-400 ετών. (Μπολίκας 2001)

Ανατολικά του χωριού και σε απόσταση ενός χιλιομέτρου σε μια μεγάλη έκταση υπήρχαν πριν περίπου δεκαπέντε χρόνια αμπελώνες, με τους οποίους ασχολούνταν πολλοί κάτοικοι και υπήρχε σημαντική παραγωγή κρασιού και του ονομαστού τσίπουρου της περιοχής (Μπολίκας 2001)

Στη νότια πλευρά του χωριού βρίσκεται το δάσος, το οποίο φιλοξενούσε αμέτρητα αιωνόβια πεύκα αλλά και πουρνάρια, κουμαριές, θυμάρια και πολλά άλλα είδη. Έπειτα όμως από την μεγάλη πυρκαγιά στις 21 Αυγούστου 2006 πολλά στρέμματα δάσους αλλά και καλλιέργειες με ελιές κήκαν και καταστράφηκαν ολοσχερώς.

Οι κάτοικοι του χωριού από πολύ παλιά μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1960 ασχολούνταν αποκλειστικά με τη γεωργία και τη κτηνοτροφία. Οι βασικές καλλιέργειές τους ήταν τα σιτηρά και οι ελιές. Όπως επίσης πολλοί ασχολούνταν με τη μελισσοκομία. Σχεδόν όλες οι οικογένειες του χωριού (περίπου 80 οικογένειες τις δεκαετίες 1900- 1950) είχαν αποκλειστικά γεωργικό εισόδημα και τα παιδιά της οικογένειας ξεκινούσαν την εργασία από μικρή ηλικία για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές δυσκολίες της εποχής.

Αρχές της δεκαετίας του 1970 ξεκινάει ο τουρισμός αρχίζοντας έτσι για το χωριό μian άλλη εποχή. Από το 1985 και μετά οι κάτοικοι του χωριού εγκαταλείπουν σταδιακά τον αγροτικό χώρο και στρέφονται πλέον όλο και περισσότερο προς τον τουρισμό. Χτίζονται τότε τα πρώτα διαμερίσματα και ανοίγουν όλο και περισσότερα τουριστικά καταστήματα.

Έπειτα, το 1990 και εξ' αιτίας του τουρισμού ξεκινάει ένα μεγάλο κύμα μετανάστευσης προς το χωριό. Έρχονται πολλοί μετανάστες από Αλβανία και Βουλγαρία αλλά και πολλοί παλιννοστούντες Έλληνες από τη Ρωσία εγκαθίστανται στο χωριό.

Στη σημερινή εποχή το Πευκοχώρι έχει πλέον μεγαλώσει πάρα πολύ σε μέγεθος σε σύγκριση με τις παλαιότερες δεκαετίες και έχει αποκτήσει καθαρά τουριστικό χαρακτήρα. Το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων ασχολούνται με τον τουρισμό και ένα ελάχιστο ποσοστό συνεχίζει να ασχολείται με τη γεωργία.

Πιο συγκεκριμένα δεκαπέντε μόνο οικογένειες έχουν γεωργικό εισόδημα πάνω από το 50% του συνολικού τους εισοδήματος (ελαιοπαραγωγοί). Ωστόσο εξακολουθούν να είναι πολλοί αυτοί που έχουν στη κατοχή τους ελιές τις οποίες και εκμεταλλεύονται μόνο για τις ανάγκες της οικογένειας (αυτοκατανάλωση). (Αποτελέσματα έρευνας μέσω ερωτηματολογίων)

Τα καταστήματα του χωριού, τα οποία παραμένουν ανοιχτά μόνο κατά του μήνες Απρίλιο, Μάιο, Ιούνιο, Ιούλιο, Αύγουστο, Σεπτέμβριο και Οκτώβριο είναι πολλά στον αριθμό . Συγκεκριμένα :

Εστιατόρια	15
Ταχυφαγεία	17
Φούρνοι/ Ζαχαροπλαστεία	8
Καφετέριες / Χώροι διασκέδασης	22
Εμπορικά καταστήματα	31

Κατά του χειμερινούς μήνες παραμένουν πολύ λιγότερα καταστήματα ανοιχτά, είναι ωστόσο αρκετά για να καλύπτουν τις ανάγκες των μόνιμων κατοίκων. (Προσωπική έρευνα)

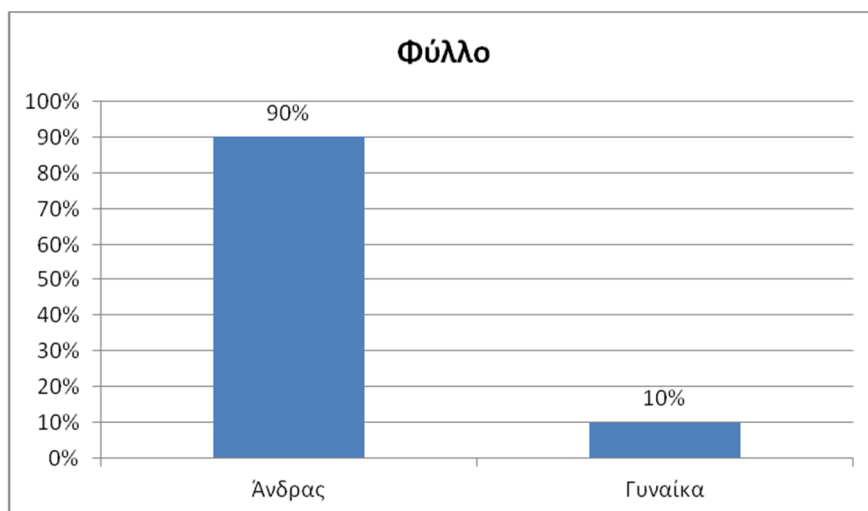
Σχετικά με τα καταστήματα του χωριού μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση έχει να κάνει με την εναλλαγή τους χρονιά με τη χρονιά. Πριν το 2008 το μεγαλύτερο ποσοστό τουριστών προερχόταν από εύπορες χώρες της βόρειας κυρίως Ευρώπης όπως Ηνωμένο Βασίλειο και Γερμανία οι οποίοι δεν είχαν πρόβλημα στο να ανταπεξέλθουν στις σχετικά πιο υψηλές τιμές τόσο των υπηρεσιών όσο και των αγαθών που ήταν διαθέσιμα στο χωριό. Ωστόσο, η έλευση της οικονομική κρίσης το 2008, οδήγησε σε μια γενική μείωση των τιμών με ταυτόχρονη μείωση της ποιότητας των παροχών. Οι χαμηλότερες τιμές λειτούργησαν σαν πόλος έλξης για τουρίστες προερχόμενους κυρίως από τα Βαλκάνια και χώρες όπως η Σερβία, Βουλγαρία και Σκόπια, αλλά και από τη Ρωσία με χαμηλότερες οικονομικές δυνατότητες. Αυτή η αλλαγή είχε σαν

επακόλουθο το κλείσιμο ή και αναπροσαρμογή παλαιών επιχειρήσεων καθώς και το άνοιγμα νέων, προσαρμοσμένων στο νέο προφίλ τουριστών που άρχισε να διαμορφώνεται από το 2008 και μετά.

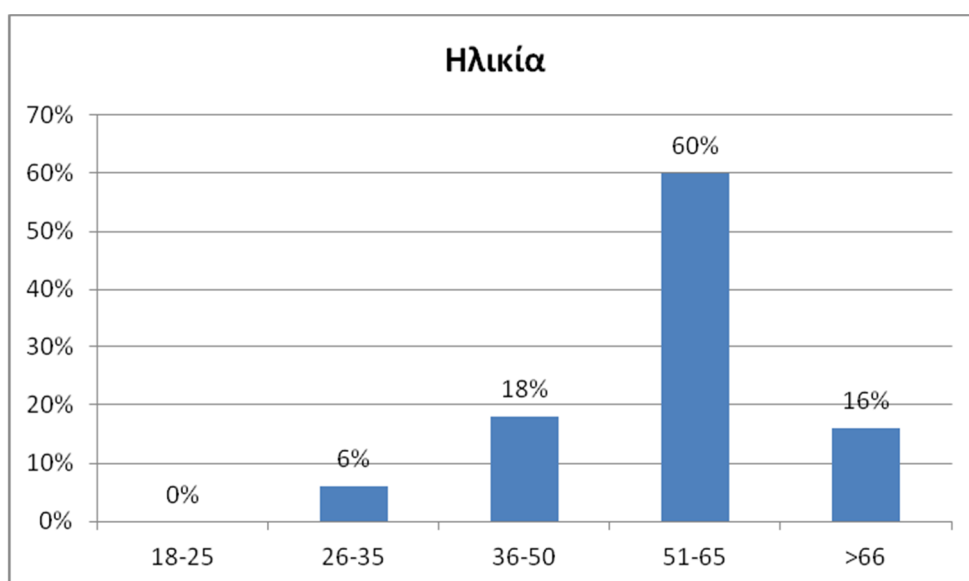
Το Πευκοχώρι αλλάζει συνεχώς αναλόγως με την εποχή και διαμορφώνεται για να μπορεί να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων, αλλά και των τουριστών. Κατά τη σημερινή εποχή τα εισοδήματα τα προερχόμενα από τον τουρισμό έχουν μειωθεί. Πολλοί από τους μόνιμους κατοίκους έχουν φύγει από τον τόπο τους για να αναζητήσουν εργασία, είτε στο εξωτερικό, είτε σε κάποια ελληνική πόλη αλλά και άλλοι επέστρεψαν πίσω για να βρουνε ίσως μια λύση στο πρόβλημα της ανεργίας.

5.3 ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Παρακάτω παρουσιάζονται τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου σε μορφή γραφημάτων.

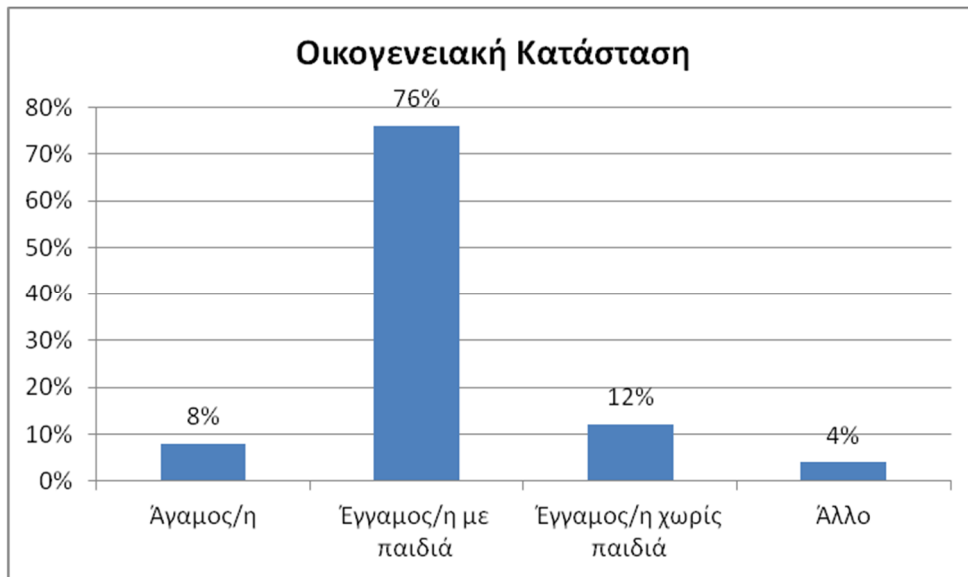

Γράφημα 1: Φύλλο

Γράφημα 2: Ηλικία

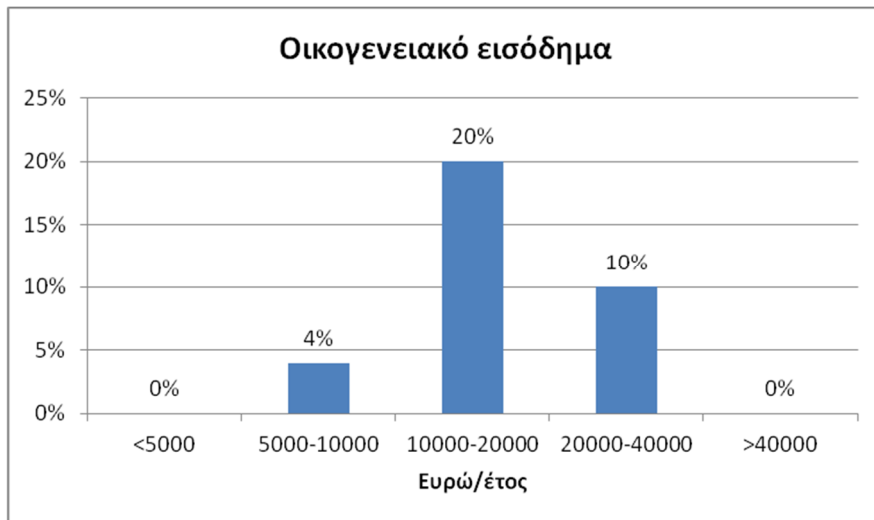

Γράφημα 3: Οικογενειακή κατάσταση

Τα Γραφήματα 1-3 δίνουν μια συνολική εικόνα σχετικά με το προφίλ των ερωτηθέντων. Πιο συγκεκριμένα, το 94% ήταν άντρες και μόλις το 6% γυναίκες. Το εύρος των ηλικιών ποικίλει με την πλειοψηφία ωστόσο να αποτελείται από άτομα ηλικίας 51-65 (60%), ενώ ακολούθησε οι ηλικιακές ομάδες 36-50 και άνω των 66 είχαν παρόμοιο ποσοστό (18% και 16% αντίστοιχα). Μικρά ήταν τα ποσοστά των ατόμων με ηλικία κάτω των 35, με ένα 6% των ερωτηθέντων να είναι από 26 έως 35 ετών, ενώ αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι για τις ηλικίες κάτω των 25 ετών το ποσοστό ήταν 0%, κάτι το οποίο οδηγεί στο συμπέρασμα τη μειωμένη ενασχόληση των νέων με τον τομέα της γεωργίας. Αναφορικά με την οικογενειακή κατάσταση των ερωτηθέντων, το 76% ήταν έγγαμοι με παιδιά, ενώ μικρότερα ήταν τα ποσοστά έγγαμων χωρίς παιδιά και άγαμων (12% και 8% αντίστοιχα).

Τα Γραφήματα 4 έως 9 επικεντρώνονται κυρίως στην οικονομική κατάσταση των συμμετεχόντων στην έρευνα και στην επιρροή της οικονομικής κρίσης σε αυτή. Με μια πρώτη ματιά, το πιο αξιοσημείωτο συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι το 94% αναφέρει μείωση του συνολικού οικογενειακού εισοδήματος τα τελευταία 6 χρόνια (Γράφημα 9), κάτι αναμενόμενο εάν αναλογιστούμε πώς η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει όλους τους κλάδους απασχόλησης.

Γράφημα 4: Οικογενειακό εισόδημα

Γράφημα 5: Ποσοστό οικογενειακού εισοδήματος προερχόμενο από τη γεωργία

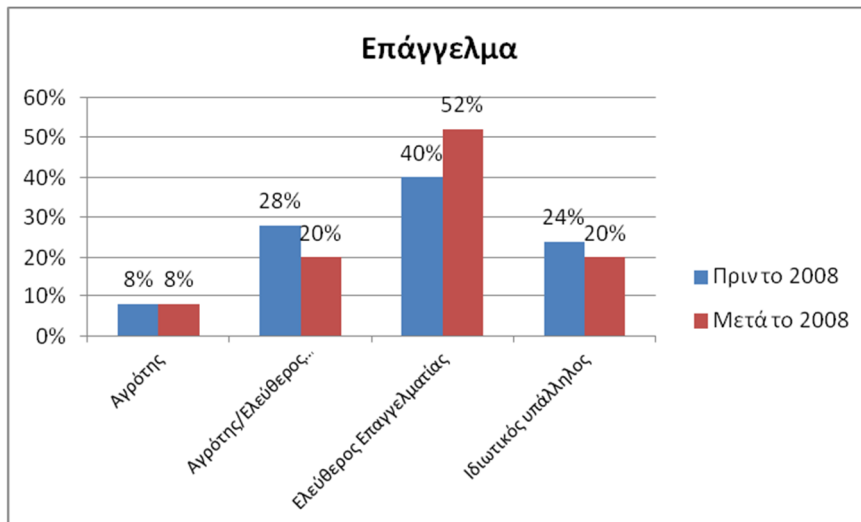
Το γράφημα 5 παρουσιάζει το εισόδημα ποσοστό του προερχόμενου από τη γεωργία οικογενειακού εισοδήματος του κάθε ένα από τους ερωτηθέντες πριν και μετά την κρίση. Παρατηρείται ότι σε γενικές γραμμές το ποσοστό αυτό είτε παρέμεινε σταθερό, είτε μειώθηκε ελαφρά.

Γράφημα 6: Μεταβολή εισοδήματος προερχόμενο από τη γεωργία

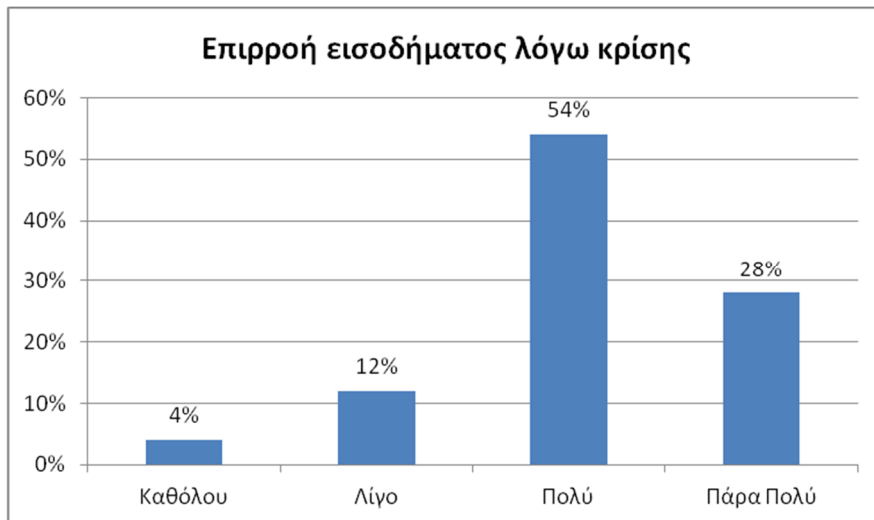
Στα γραφήματα 5 και 6 παρουσιάζεται μια σύγκριση του εισοδήματος προερχόμενου από τη γεωργία πριν και μετά την έλευση της οικονομικής κρίσης.

Από το Γράφημα 6 προκύπτει ότι το εισόδημα του 40% των ερωτηθέντων παρέμεινε αμετάβλητο. Επίσης, το 46% των ερωτηθέντων είδε το εισόδημά του προερχόμενο από τη γεωργία να μειώνεται. Η μείωση αυτή ήταν 20% για το 28% των ερωτηθέντων και 10% για το 18%. Αύξηση του εισοδήματος παρατηρήθηκε μόνο για ένα 12% των ερωτηθέντων (10% για το 8% των συμμετεχόντων στην έρευνα και 20% για το 4% των συμμετεχόντων). Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι η αύξηση αυτή παρατηρήθηκε σε περιπτώσεις όπου το μεγαλύτερο μέρος του οικογενειακού εισοδήματος είναι προερχόμενο από τη γεωργική απασχόληση σε συνδυασμό σε στροφή προς διαφορετικές μορφές καλλιέργειας και πιο συγκεκριμένα βιολογικές καλλιέργειες.

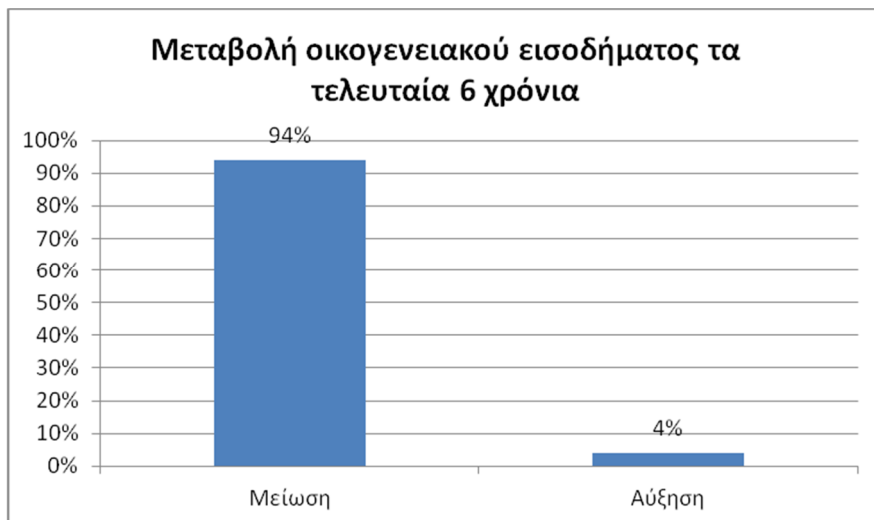

Γράφημα 7: Επάγγελμα

Στο Γράφημα 7 παρουσιάζεται το επάγγελμα των ερωτηθέντων πριν και μετά την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης. Το μικρό ποσοστό (8%) που δήλωσε σαν αποκλειστική του επαγγελματική απασχόληση τη γεωργία παρέμεινε αμετάβλητο πριν και μετά την κρίση. Ωστόσο παρατηρείται μια αύξηση των ελεύθερων επαγγελματιών κατά 12% και μια ταυτόχρονη μείωση (8%) του ποσοστού των ερωτηθέντων που δήλωσαν σαν επάγγελμα αγρότης/ελεύθερος επαγγελματίας. Το ποσοστό των ιδιωτικών υπαλλήλων επίσης μειώθηκε κατά 4%. Αυτό που προκύπτει σαν συμπέρασμα είναι ότι τα άτομα που ήταν ελεύθεροι επαγγελματίες και αγρότες ταυτόχρονα, μετά το 2008 στράφηκαν αποκλειστικά στην άσκηση του ελεύθερου επαγγέλματος τους. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι το ποσοστό του προερχόμενου από τη γεωργία εισοδήματος αυτών των ατόμων ήταν σχετικά χαμηλό (10%-30%).

Γράφημα 8: Επιρροή οικογενειακού εισοδήματος από την οικονομική κρίση

Γράφημα 9: Μεταβολή οικογενειακού εισοδήματος τα τελευταία 6 χρόνια

Στα Γραφήματα 8 και 9 παρουσιάζεται η επίδραση της οικονομικής κρίσης στο οικογενειακό εισόδημα το οποίο κατά τη διάρκεια της κρίσης παρουσίασε μείωση για το 96% των ερωτηθέντων ενώ μόνο το 4% δήλωσε πως είδε τα εισοδήματά του να αυξάνονται. Σε ότι αφορά στο μέγεθος της μείωσης του εισοδήματος, το μεγαλύτερο ποσοστό (82%) απάντησε ότι το εισόδημα του μειώθηκε από πολύ (54%) έως πάρα πολύ (28%). Ένα μικρό ποσοστό (12%) ανέφερε ότι ο βαθμός επιρροής του εισοδήματος ήταν μικρός, ενώ ελάχιστοι ήταν αυτοί (4%) που απάντησαν ότι το εισόδημα τους έμεινε ανεπηρέαστο από την οικονομική κρίση.

Τα Γραφήματα 10 και 11 εξετάζουν την επίδραση της κρίσης στη γεωργική απασχόληση.

Γράφημα 10: Αλλαγή στη γεωργική απασχόληση λόγω κρίσης

Στο Γράφημα 10 παρουσιάζεται στη γεωργική απασχόληση. Ένα πολύ μεγάλο ποσοστό ανέφερε ότι δεν υπήρξε καμία αλλαγή στη γεωργική απασχόληση, ενώ το 28% των ερωτηθέντων απάντησε ότι ενασχόληση του με τη γεωργία μειώθηκε. Ένα μικρό ποσοστό (12%) ανέφερε ότι στράφηκε προς νέες καλλιέργειες. Το ποσοστό αυτό αποτελείται από άτομα για τα οποία το κύριο μέρος του εισοδήματός τους παρέμεινε η γεωργία τόσο πριν όσο και μετά την κρίση. Η μη αναζήτηση εναλλακτικής μορφής εισοδήματος πέρα από τη γεωργία οδήγησε στην διερεύνηση διαφορετικών μορφών καλλιέργειας οι οποίες θα μπορούσαν να συνεισφέρουν περισσότερα έσοδα.

Γράφημα 11: Στροφή προς τη γεωργία λόγω κρίσης

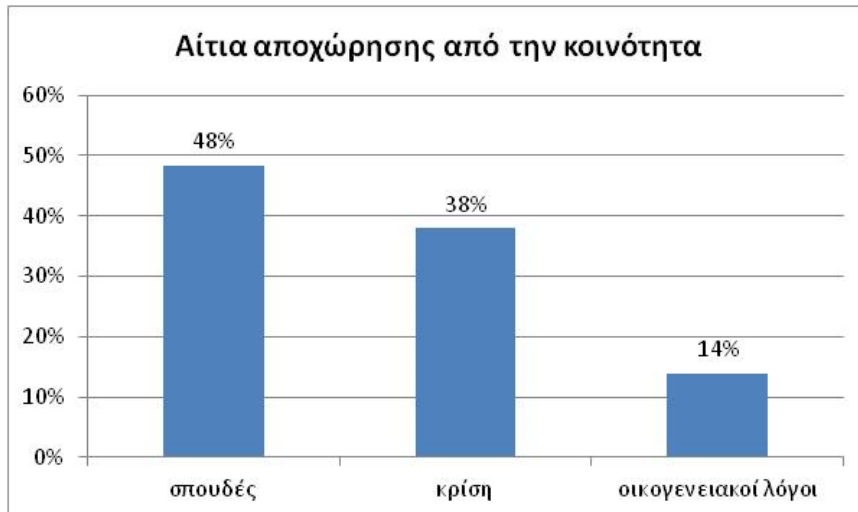
Στο Γράφημα 11 παρουσιάζεται η στροφή προς τη γεωργία λόγω της κρίσης. Το 76% ανέφερε ότι η ενασχόληση του με τη γεωργία παραμένει η ίδια, το 18% ότι ασχολείται λιγότερο, και ένα μικρό μόνο ποσοστό (4%) ότι ασχολείται περισσότερο

Μία άλλη παράμετρος η οποία επίσης εξετάστηκε μέσω των ερωτηματολογίων αφορούσε στα μέλη της οικογένειας που έφυγαν και ήρθαν στην κοινότητα κατά την περίοδο της κρίσης (Γραφήματα 12, 13 και 14).

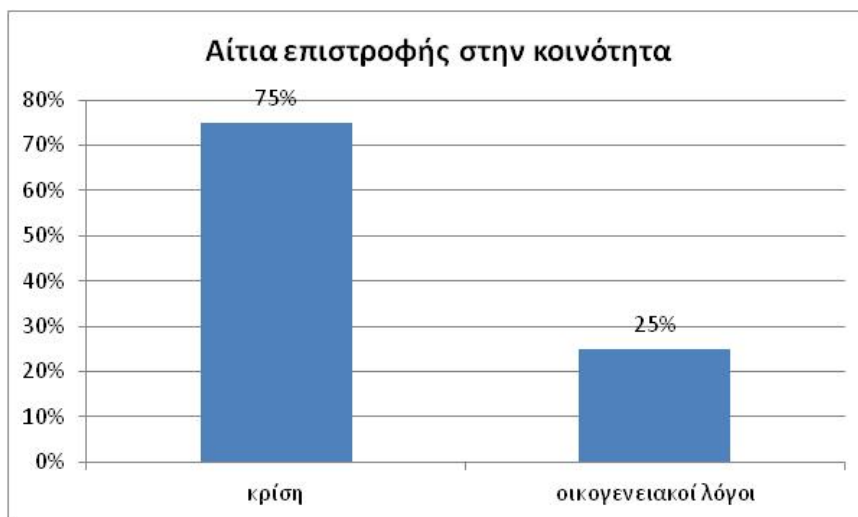
Γράφημα 12: Αναχώρηση/επιστροφή κάποιου μέλους της οικογένειας από/στην κοινότητα

Συνολικά το 58% ανέφερε ότι ένα τουλάχιστον μέλος της οικογένειας αποχώρησε από την κοινότητα κατά τη διάρκεια της κρίσης, ενώ ένα 32% ανέφερε ότι ένα τουλάχιστον μέλος της οικογένειας επέστρεψε στην κοινότητα την ίδια περίοδο (Γράφημα 12).

Γράφημα 13: Αίτια αποχώρησης από την κοινότητα

Κάνοντας μια γενικότερη επισκόπηση των αποτελεσμάτων, προκύπτει ότι στις περισσότερες περιπτώσεις όπου κάποιο μέλος της οικογένειας έφυγε από την κοινότητα (συνολικά το 58% των ερωτηθέντων ανέφερε ότι τουλάχιστον ένα μέλος της οικογένειας έφυγε εκτός κοινότητας), κυρίαρχος λόγος ήταν οι σπουδές (48%) ενώ ένα μικρότερο ποσοστό ανέφερε ότι ο λόγος αποχώρησης από την κοινότητα ήταν η οικονομική κρίση (38%). Οικογενειακοί λόγοι επίσης οδήγησαν ένα μικρό ποσοστό εκτός κοινότητας (14%) (Γράφημα 13).

Γράφημα 14: Αίτια επιστροφής στην κοινότητα

Τέλος στο Γράφημα 14 φαίνεται ότι η οικονομική κρίση ήταν το κυριότερο αίτιο επιστροφής στην κοινότητα για όσους αποφάσισαν να προβούν σε μια τέτοια κίνηση. Μια ερμηνεία αυτού του γεγονότος είναι ότι λόγω ενδεχόμενης απώλειας εργασίας

ή/και μη δυνατότητας κάλυψης των αναγκών των μελών της κοινότητας που ζούσαν εκτός αυτής, να επιστρέψουν εξασφαλίζοντας έτσι δωρεάν στέγη.

5.4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κάνοντας μια γενικότερη αξιολόγηση των αποτελεσμάτων μπορεί να ειπωθεί πως σε γενικές γραμμές το ποσοστό του οικογενειακού εισοδήματος το οποίο προέρχεται από τη γεωργία στο Πευκοχώρι είναι χαμηλό. Η πιο κοινή μορφή καλλιέργειας είναι η ελιά, ενώ άλλες μορφές καλλιέργειας όπως τα σιτηρά συναντώνται μόνο στις περιπτώσεις όπου το μεγαλύτερο ποσοστό του οικογενειακού εισοδήματος προέρχεται από τη γεωργία.

Η έλευση της οικονομικής κρίσης είχε σημαντική επίδραση στο εισόδημα των κατοίκων του Πευκοχωρίου χωρίς ωστόσο αυτή να συνοδεύεται με μια μεγαλύτερη στροφή προς τη γεωργία.

Κυρίαρχος λόγος για αυτό είναι πως η κύρια μορφή απασχόλησης και πηγή εσόδων εξακολουθεί να είναι ο τουρισμός ακόμη και μετά την έλευση της οικονομικής κρίσης, με όποιες αλλαγές αυτή έφερε και σε αυτόν τον τομέα.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ένα μεγάλο ποσοστό των ερωτηθέντων σημείωσε πως η σημαντική αύξηση στον αριθμό των τουριστών τα τελευταία χρόνια δε συνοδεύτηκε από ταυτόχρονη αύξηση των εσόδων.

Αυτό οφείλεται κυρίως στη διαφοροποίηση του προφίλ των τουριστών (προερχόμενοι κυρίως από Βαλκανικές χώρες) οι οποίοι ξοδεύουν αρκετά λιγότερα χρήματα κατά την παραμονή τους στο χωριό. Ο μεγάλος αριθμός προσέλευσης τουριστών όμως είναι ικανός να διατηρήσει το προερχόμενο από τον τουρισμό εισόδημα των κατοίκων σε χαμηλότερα μεν, ικανοποιητικά δε επίπεδα ώστε να μην αναγκαστούν να αναζητήσουν άλλες πηγές εισοδήματος.

Βιβλιογραφία

- Αρσενίου, Λ.Α. (2014). *Η γεωργία στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Επικαιρότητα
- Βαρουφάκης, Γ., Πατώκος, Τ., Τσερκέζης, Λ., Κουτσοπέτρος, Χ. (2011). Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την Ευρώπη το 2011, Μελέτες / 17, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Αθήνα.
- Δαουτόπουλος Γ., Καζακόπουλος Λ., Κούση Μ. (2007). *Αγροτική Κοινωνιολογία*. Θεσσαλονίκη: Ζηγός
- ΕΛ.ΣΤΑΤ. (2012). Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2010:Κίνδυνος φτώχειας
- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ. (2008). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*. Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.
- Καρανικόλας, Π. & Μαρτίνος, Ν. (2011). Η ελληνική γεωργία μπροστά στην κρίση: προβλήματα και προοπτικές», *Λόγιος Ερμής* τ. 2(1), 211-232.
- Κόκκαλη Μ. (2012). Πολυδραστηριότητα και αγροτικός τουρισμός :Η περίπτωση του Δήμου Δωρίδος Φωκίδας. Μεταπτυχιακή εργασία. Μεταπτυχιακή εργασία. Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης.Αθήνα
- Κότιος, Α. & Παυλίδης, Γ. (2012). *Διεθνείς Οικονομικές Κρίσεις. Κρίσεις του συστήματος ή της πολιτικής*. Αθήνα: Rosili.
- Κουφάρης, (2010). Η παγκόσμια οικονομική κρίση και οι χρηματιστηριακές αγορές. *Περιοδικό Χρήμα*, Ιανουάριος- Φεβρουάριος 2010
- Κρούγμαν, Π. (2008). *Η κρίση του 2008*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λιανός, Θ.Π., Δαμιανός, Δ.Ι., Μέργος, Γ.Ι., Ντεμούσης, Μ.Φ., Κατρανίδης, Δ.Σ. (1998). *Αγροτική Οικονομική. Θεωρία και Πολιτική*. Αθήνα: Εκδ. Ε. Μπένου.
- Λουλούδης, Λ. & Μαραβέγιας, Ν. (1999). Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996), στο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.- Πλέθρον
- Μαραβέγιας, Ν. (1992). *Η Διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης και η Ελληνική Γεωργία στη δεκαετία του ' 90*. Αθήνα: Παπαζήση.

- Μαραβέγιας, Ν., Μέρμηγκας, Γ. (1999). Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση της Ελληνικής Γεωργίας με ορίζοντα το 2010, Ν. Μαραβέγιας, *Η Ελληνική Γεωργία προς το 2010*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μάρδας, Δ. (2006). *Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις*. Αθήνα: Ζυγός.
- Μάρδας, Δ. (2005). *Από την ΕΟΚ στην ΕΕ: Από την ολοκλήρωση της Ενιαίας Αγοράς έως την πολιτική ενοποίηση του Ευρωπαϊκού χώρου*. Αθήνα: Ζυγός
- Μπολίκας Γ. (2002). Από την Καψόχωρα στο Πευκοχώρι.
- Μπούρας και Λυκούρας (2011). Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στη ψυχική υγεία. *Εγκέφαλος*.
- Πανηγυράκης, Δ. (2001). *Σύγχρονη Διοικητική Δημοσίων Σχέσεων*. Αθήνα: Εκδόσεις Μπένου
- Παπαγεωργίου, Κ., Σπάθης, Π. (2000). *Αγροτική Πολιτική*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Παπαπαναγιώτου, Ε. (2011). *Οικονομία, Φυσικοί Πόροι, Γεωργία και Περιβάλλον*. Αθήνα: Τυπωθήτω
- Πατμεζάς, Σ.Δ. (2012). *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Σφακιανάκης, Μ.,Κ., (1998). *Διοικητική Κρίσεων*. Αθήνα: Ελλην.
- Τσουλφίδης Λ. (2010). Από την οικονομική άνθηση στην κρίση του 1930.
- Υπουργείο Οικονομικών. (2010). *Οικονομικές εξέλιξης του 2009 και προοπτικές για το 2010*.
- Ψαρρού, Μ. (1999). *Παγκοσμιοποίηση και Αγροτική Ανάπτυξη*. Αθήνα: Τυπωθήτω
- Busch, K., (1985). Mythen uber den Weltmarkt II - uber das schwierige Verhaltnis der marxistischen Linken zum Weltmarkt. Eine Antwort auf Elmar Altvater, Prokla, Vol. 60, pp. 160-175.
- Galbraith, J.K., (2000). *Το μεγάλο κραχ του 1929*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Kasimis, C. (2008). Survival and Expansion: Migrants in Greek Rural Regions, *Population Space and Space*, No 14, 511- 524